

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland

Azizi, M.B.

Citation

Azizi, M. B. (2020, April 9). *Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/87275>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/87275>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/87275> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Azizi, M.B.

Title: Reflecties op wereldburgerschap: in de spiegel van Afghanistan en Nederland

Issue Date: 2020-04-09

Hoofdstuk 5: Wereldburgerschap en onderwijs

5.1. Inleiding

Nu er weergegeven is wat er gebeurt met het burgerschapsonderwijs, is het zaak in te gaan op wat wereldburgerschapsonderwijs volgens mij kan en misschien zou moeten behelzen. In dit hoofdstuk wordt eerst aandacht besteed aan de vraag in hoeverre de waarden van de natiestaat in relatie staan tot universele waarden. Bovendien wordt het idee van wereldburgerschap in verband gebracht met een aantal mondiale verschijnselen en ontwikkelingen, zoals mondiale religies en globalisering, die door hun universalistische claim wereldburgerschapsvorming op ingrijpende wijze kunnen beïnvloeden. Ten slotte vestig ik de aandacht op de vraag hoe je universeel burgerschap in het onderwijs kan laten doorklinken. Hier neem ik dus expliciet een normatief standpunt in.

Dit zal mij in staat stellen de tweede onderzoeksvraag te beantwoorden: *Wat is de verhouding van wereldburgerschapsvorming tot het onderwijs?*

5.2. De verhouding tussen waarden binnen de natiestaat en universele waarden

Hoe kunnen burgers van verschillende landen met elkaar samenleven en samenwerken in een wereld, hoewel zij sterk uiteenlopende doctrines aanhangen en verschillende loyaliteiten koesteren?

In hoofdstuk 3 werd nogal uitgebreid aandacht besteed aan het fenomeen nationalisme en het proces van natievorming, dátgene wat ongetwijfeld in belangrijke mate de Europese en wereldgeschiedenis van de laatste twee eeuwen bepaald heeft. Nationale staten spelen nog steeds een prominente rol in internationale en supranationale verhoudingen. Zoals Benedict Anderson al uitdrukte is het eind van het tijdperk van nationalisme, dat al lang voorspeld wordt, nog nergens in zicht. Denken in termen van de natie blijft de meest universeel gelegitimeerde waarde in het politieke leven van onze tijd.⁵⁸¹ Tevens werd opgemerkt dat het proces van natievorming, die zich manifesteerde in de Franse Revolutie als model voor staatsnationalisme, bijdroeg aan de vorming van een totaal nieuwe collectieve identiteit. Hiermee werd voor het eerst het staatsbegrip verbonden met de wensen en belangen van de bevolking (burgers) en dat had een grote betekenis voor burgerschapsvorming, te weten de gewenste transformatie van onderdanen in actieve burgers. Met andere woorden, de Franse Revolutie maakte van onderdanen staatsburgers. Het idee dat het volk of de volkswil voortaan de enige legitimatiebron van staatsmacht moet vormen, was een van de belangrijkste boodschappen van de Franse Revolutie, met zowel een nationale als een internationale signatuur. Sinds die tijd wordt burgerschap in het algemeen verbonden met een formeel staatsburgerschap.

De dominante opvatting van burgerschap die voor het grootste gedeelte van de twintigste eeuw gangbaar was en nog steeds is, is de gedachte dat de soevereine territoriale natiestaat het noodzakelijke raamwerk voor burgerschap vormt. Volgens deze opvatting is de wettelijke status in wezen de formele uitdrukking van lidmaatschap van een staatsinrichting, die duidelijke territoriale grenzen heeft. Binnen een dergelijk democratische rechtstaat genieten burgers gelijke rechten en kunnen ze deelnemen aan politieke besluitvormingsprocessen. Centraal staat hier de conventionele identificatie tussen ‘demos’, afgebakend grensgebied en burgerschap. Aanspraak op burgerschap is dus beperkt tot het formele lidmaatschap van een bepaalde gemeenschap die op specifieke territoriale grenzen gebaseerd is. Met andere woorden, de wettelijke status van burgers *is* de norm. “Traditioneel is burgerschap verbonden met een formeel staatsburgerschap.”⁵⁸² De focus is in dat geval meer gericht op de grondwettelijke rechten en plichten en de overdracht van waarden, die geldt voor een bepaalde politieke gemeenschap van mensen zoals Afghaanse staatsburgers⁵⁸³, Amerikaanse staatsburgers of Nederlandse staatsburgers.

⁵⁸¹ Anderson, *Imagined Communities*, 3.

De V.N. verwelkomt elk jaar nieuwe leden en vooral na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en Joegoslavië verwelkomde de V.N. nieuwe lidstaten.

⁵⁸² Wiel Veugelers, Mechtild Derriks, Ewoud de Kat, *Mondiale Vorming in Burgerschap: De Pedagogische Dimensie 70*, Instituut voor de Lerarenopleiding (Amsterdam: UvA, 2008) 5.

⁵⁸³ Eigenlijk is het begrip burger of staatsburgerschap nog steeds een vreemd concept in de Afghaanse grondwet voor zowel de juridisch als inhoudelijke betekenis ervan. In de huidige grondwet van Afghanistan (die onder toezicht van de westerse

In de bovengenoemde politieke betekenis van de soevereine natiestaat ligt ongetwijfeld een belangrijk punt besloten, want het huidige territoriale staatsstelsel vormt het beste mechanisme om de grondrechten van de eigen burgers op een efficiënte wijze te beschermen en te bevorderen. Maar de reële wereld waarin burgers van alle landen leven is meer dan slechts de eenvoudige optelsom van de losse politieke eilanden van de individuele natiestaten. In een huidige wereld van interdependentie van belangen zijn de natiestaten niet de enige spelers. Door ingrijpende veranderingen in de kenmerken van de lokale samenlevingen en de interdependentie van belangen in de wereld waarin wij nu leven, worden we geconfronteerd met het feit dat er overal sprake is van invloeden die de lokale en nationale grenzen overschrijden. Denk bijvoorbeeld aan de omvang en betekenis van terroristische aanslagen, zoals die van 11 september, een van de meest invloedrijke aanslagen uit de geschiedenis.⁵⁸⁴ Niet alleen de manier waarop de aanslagen gepleegd werden, was bijzonder, maar de aanslag werd gepleegd uit naam van een wereldreligie en de manier waarop de V.S. reageerde op deze aanslagen was uitzonderlijk. De ontwikkelingen vóór en ná de aanslagen zijn dus bijzonder te noemen.

“De manier waarop Amerika reageert op de barbarij van 9/11 in New York is van invloed op de levens van miljoenen elders op de wereld – in Afghanistan en Irak in de eerste plaats – maar ook ver buiten de gebieden waar Amerikanen zich rechtstreeks doen gelden.”⁵⁸⁵

Wat er in de VS gebeurt, laat snel zijn invloed op de rest van de wereld voelen. De door de VS geleide invasie en missie in Afghanistan (2001) bijvoorbeeld, heeft de wereld zodanig beïnvloed dat zelfs Nederland, als een klein land (op het continent Europa), vanaf het begin erbij betrokken was. Dat was niet zomaar een betrokkenheid, maar op een zodanige manier dat het klimaat van de Nederlandse politiek er totaal door werd beïnvloed, met uiteindelijk als consequentie dat het besluit over Uruzgan in 2010 leidde tot de val van het kabinet Balkenende IV. Het bleef niet beperkt tot de val van dit kabinet, maar had ook invloed op de politieke besluitvorming van het kabinet daarna. De kwestie ‘missie Afghanistan’ heeft tot felle discussies geleid waarbij de Nederlandse politieke besluitvorming tot in de kern werd geraakt. Denk hierbij aan de positie van de regerings- en oppositiepartijen in de omstreden missie naar Kunduz.

De gevolgen van de nieuwe ingrijpende ontwikkelingen blijven niet beperkt tot het mondiale politieke domein. De gevolgen van de economische crisis, die haar wortels in de jaren 2008-2009 in de VS had, liet haar sporen na met grote gevolgen voor de levens van de gewone burgers in andere landen die direct

bondgenoten tijdens de regering van Karzai tot stand is gekomen) ontbreekt de notie van burger en wordt in de plaats daarvan aan het woord onderdaan de voorkeur gegeven, waarbij de onderdanen een passief object zijn van de grondwet en niet meer een ‘author of the law’, zoals in Nederlandse democratische rechtstaat het geval is.

⁵⁸⁴ Bij deze aanslagen kwamen bijna 3000 mensen, afkomstig uit meer dan 90 landen, om het leven.

Phil Hirschorn, “9/11 jurors face complex life or death decisions”, *CNN*, (26 april 2006) <http://edition.cnn.com/2006/LAW/04/25/moussaoui.trial/> (geraadpleegd: 07 oktober 2018).

⁵⁸⁵ Sen, *Het idee van rechtvaardigheid*, 410.

of indirect financiële banden hadden met de VS. Denk bijvoorbeeld aan de bezuinigingsmaatregelen die hier in Nederland vooral op de rekening van de burgers terecht kwamen. Of denk aan de vluchtelingen crisis, die de hele wereld en vooral Europa in zijn greep houdt. Deze crisis leidt mogelijk tot ingrijpende veranderingen in onze houding en basiswaarden, zoals verankerd in de grondwet en EU verdragen. Het zal bijvoorbeeld leiden tot beperking van het vrije verkeer en aanpassing van het asielrecht. Het leidt ook tot grote bezorgdheid bij de politieke leiders. Frans Timmermans, vicevoorzitter van de Europese commissie, zei doelend op de Europese samenwerking, die in de vluchtelingen crisis op de proef wordt gesteld: “voor het éérs” te denken dat het Europese project “ook wel eens zou kunnen stranden.”⁵⁸⁶

Of denk aan de barbaarse aanslag van 13 november 2015 in Parijs, die door veel leiders en burgers van veel (westerse) landen als aanslag op hun land of beschaving wordt gezien. “IS is onze vijand. Met IS zijn we in oorlog.” Dat zei premier Mark Rutte tijdens een persconferentie over de aanslag, die op 13 november 2015 in Parijs plaats vond.⁵⁸⁷ Barack Obama zei op een persconferentie, als reactie op deze aanval, dat deze niet alleen een aanval op Parijs is, maar een aanval op de mensheid.⁵⁸⁸ Of denk aan het klimaat, dat nauw verband houdt met de armoede in de wereld. Volgens een rapport van de Wereldbank (Jin Yong Kim, topman van de Wereldbank) zullen over 15 jaar 100 miljoen meer mensen in armoede leven dan nu.⁵⁸⁹

De bovenstaande voorbeelden geven inzicht in de ontwikkeling van de sociale en politieke relaties in de wereld en veronderstellen een grotere bewustwording van het feit dat iedereen, gevraagd of ongevraagd, te maken krijgt met mondiale interdependentie. Gezien de huidige mondiale interdependentie van belangen als gevolg van een reeks gecompliceerde ontwikkelingen, die vaak met het begrip globalisering worden aangeduid, is de vraag naar de conditie van burgerschap erg urgent. Dit vereist een nieuw concept van burgerschap, waarbij het concept burgerschap niet meer alleen vanuit een eenzijdig klassieke visie van de natiestaat benaderd wordt, maar in een brede context van de ‘wereld’ geplaatst wordt. Daarbij krijgt men een meer relationele visie op burgerschap en kan men met recht spreken van ‘wereldburgerschap’. Zo beschouwd betreft het hier niet slechts een formeel type burgerschap, maar ook een moreel type burgerschap waarbij verplichtingen tegenover elkaar wereldwijd aan de orde zijn. Mondiale ethiek moet immers niet stoppen bij de grenzen van individuele natiestaten.

⁵⁸⁶ Mark Kranenburg, “Frans Timmermans bezorgder dan ooit over Europa”, *NRC* (9 november 2015) <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/11/09/frans-timmermans-bezorgder-dan-ooit-over-europa-a1411632> (geraadpleegd: 03 juni 2017).

⁵⁸⁷ Trouw, “Premier Rutte: Nederland is in oorlog met IS”, *Trouw* (14 november 2015) <https://www.trouw.nl/home/premier-rutte-nederland-is-in-oorlog-met-is~a44350e8/> (Geraadpleegd: 03 juni 2017).

⁵⁸⁸ The White House Office of the Press Secretary, *Statement of the President of the situation in Paris* (13 november 2015), <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/11/13/statement-president-situation-paris> (Geraadpleegd: 20 maart 2019)

⁵⁸⁹ NOS, “100 miljoen meer armen door klimaatverandering”, *NOS* (8 november 2015) <http://nos.nl/artikel/2067933-100-miljoen-meer-armen-door-klimaatverandering.html> (geraadpleegd: 03 juni 2017).

Deze betrokkenheid verwijst ook naar de fundamenteën van het idee van de morele verplichtingen, zoals de filosoof Kwame Anthony Appiah beweert:

“Each person you know about and can affect is someone to whom you have responsibilities: to say this is just to affirm the very idea of morality. The challenge, then, is to take minds and hearts formed over the long millennia of living in local troops and equip them with ideas and institutions that will allow us to live together as the global tribe we have become.”⁵⁹⁰

5.2.1. Grenzen en de conditie van het burgerschapsonderwijs

De bovenstaande beschouwing roept enkele vragen op over de grenzen en conditie van het burgerschapsonderwijs. De voorwaarde van het behoren tot een bepaalde territoriale burgerlijke constitutie van een natiestaat is praktisch slechts een beperkte toepassing van het burgerrecht in deze huidige mondiale context van de post-nationale constellatie. Bovendien, vanuit een mondiaal perspectief gezien, heeft nationale soevereiniteit geen *intrinsiek* moreel gewicht.⁵⁹¹ Ook vanuit een praktische benadering biedt de territoriale positie van natiestaten weinig mogelijkheden betreffende een oplossing voor cruciale grens-overstijgende problemen van vandaag de dag, zoals de klimaatcrisis, epidemieën, het gevaar van nucleaire en chemische wapens, internationaal georganiseerde terreur, drugs- en wapenhandel, mondiale armoede, en ongelijke toegang tot informatie, et cetera.

Men kan dan ook de vraag opwerpen: wie *zijn* eigenlijk onze medeburgers?

Burgers van alle landen worden, in onze huidige wereld, geconfronteerd met een duale spanning: enerzijds vindt er de ontwikkeling van een wereldsamenleving plaats die zich daadwerkelijk op de gehele wereld richt, anderzijds is er het systeem van de territoriaal gebonden natiestaten. Met andere woorden, burgerschap heeft te maken met enerzijds de universele waarden die niet afgeleid zijn van de grenzen van de eigen natiestaat, maar gebaseerd zijn op een gedachte van één wereld, namelijk de menswereld, anderzijds heeft burgerschap te maken met de waarden van nationale staten waarmee het primair en exclusief loyaal behoort te zijn.⁵⁹²

Hoe is het nu gesteld met de conditie van burgerschap en burgerschapsaanspraken in een dergelijk complexe wereld van de reeds genoemde spanning, te weten: enerzijds de wereld van het traditionele territoriale gebonden statensysteem als de belangrijkste politieke organisatievorm, anderzijds het lidmaatschap van een mondiale gemeenschap waarvan ieder mens ook werkelijk deel uitmaakt. Uit de

⁵⁹⁰ Appiah, *Cosmopolitanism*, xiii.

⁵⁹¹ Peter Singer, *Ethiek in een tijd van globalisering*, Bab Westerveld (vert) (Rotterdam: Lemniscaat b.v., 2003) 13.

⁵⁹² Met universeel doel ik hier op de geldigheid, dat deze waarden voor iedereen *geldig* zijn. Hiermee wordt dus niet bedoeld dat er een uniformiteit van morele mening is, of dat iedereen deze waarden in eenzelfde vorm kent. Zo bedoel ik met de universaliteit van mensenrechten dat iedereen er aanspraak op kan maken. Deze universaliteit kent daarom een moreel *belang*, dat aan de mens als zodanig toekomt.

notie van burgerschap volgt een paradoxaal inzicht: enerzijds is de burger lid van de nationale staat waaraan hij primair exclusief loyaal moet zijn, anderzijds moet hij de universele waarden van alle andere mensen erkennen, die in hun toepassing niet beperkt blijven tot de eigen natiestaat, omdat ze gebaseerd zijn op de gedachte van één wereld. Er rust dus een dubbele loyaliteitseis op de burger. Volgens mij hoeven deze claims elkaar niet uit te sluiten, sterker nog, ze zouden elkaar moeten versterken. Niet het een of ander, maar het een én het ander. Deze versterking moet dan natuurlijk onderbouwd worden.

De doorsnee-burger heeft meer ervaringen met de waarden van de eigen nationale staat en weet dat hij/zij deel uitmaakt van een bepaalde nationale gemeenschap. Tevens weet hij/zij ook dat er een bijzondere plicht is jegens onze medeburgers, omdat we letterlijk deel uitmaken van een collectieve onderneming: de natiestaat. Ook is het zo dat “het burger zijn in een land betekent gebonden zijn aan een gemeenschap van wederkerigheid”⁵⁹³, zoals Eammon Callan stelt. “Waar burgers rechtvaardigheid zien als wezenlijk onderdeel van een bepaalde politieke gemeenschap die hun bevalt, waarin hun eigen welzijn verstrengeld is met dat van hun medeburgers tot een gezamenlijk lot, daar kunnen de opofferingen en compromissen die de rechtvaardigheid vereist, geen puur verlies zijn in het streven naar eigen belang.”⁵⁹⁴

Peter Singer is van mening dat het lidmaatschap van een ‘gemeenschap van wederkerigheid’ onvoldoende reden is om eigen burgers te verkiezen boven mensen uit andere landen, ook als deze minder bedeeld zijn qua welvaart en/of welzijn, dan de eigen (lokale) gemeenschap. Er is namelijk geen reden om aan te nemen dat vreemden niet bereid zijn om tot onze gemeenschap van wederkerigheid toe te treden, ook al komen ze zelf uit landen met zeer slechte omstandigheden. Waarom zouden juist zij niet bereid zijn iets terug te doen voor de gemeenschap die hun opgenomen heeft? Voorbeelden hiervan zijn er te over.

Aangezien wij de meeste burgers die onderdeel zijn van de eigen natiestaat niet persoonlijk kennen en het idee ‘burger van (bijvoorbeeld) Nederland’ berust op een in grote mate abstract idee van medeburger, moet het principe van wederkerigheid aangevuld worden met een principe dat het idee van gemeenschappelijkheid en loyaliteit aan instituties, zoals de democratische rechtsstaat, onderbouwt.

Volgens Peter Singer moeten we het principe van wederkerigheid aanvullen met de opvatting van Anderson over de natie als een “imagined community” of de ‘verbeelde politieke gemeenschap’.⁵⁹⁵ Volgens deze interpretatie van een natie kennen de leden van een gemeenschap elkaar niet persoonlijk, maar voelen desondanks een onderlinge binding als lid van een groep.

Dit idee van een verbeelde onderlinge verbondenheid is vooral in de westerse natiestaten algemeen geaccepteerd als basis van deze samenlevingen. Loyaliteit jegens de staat vloeit voort uit de manier hoe

⁵⁹³ Singer, *Ethiek in een tijd van globalisering*, 147.

⁵⁹⁴ Ibid.

⁵⁹⁵ “It is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.”

Anderson, *Imagined Communities*, 6.

burgers zichzelf begrijpen, als deel van een verbeelde gemeenschap. Dit impliceert echter niet dat we moreel verplicht zijn om onze loyaliteit tot de eigen staat te beperken. Onze reactie op globalisering kan ook zijn dat we een nieuwe vlucht van de verbeelding maken en ons zien als lid van een wereldgemeenschap. Nederlanders voelen zich deel van de Nederlandse gemeenschap. Maar dit is een feitelijke beschrijving van een breed gedeelde opvatting. Het is nog geen argument dat Nederlanders zich zo moeten identificeren, als een morele prescriptie.⁵⁹⁶

Omdat we deel uitmaken, van een niet werkelijke gemeenschap, maar van een verbeelde gemeenschap kunnen we het ons ook voorstellen deel uit te maken van een andere abstracte gemeenschap. Nieuwe wereldverbindingen schreeuwen zelfs om een herijking van onze morele notie van staatsburgerschap.

Echter, de praktijk van de democratische rechtsstaat toont dat de bron van identiteit in deze gemeenschap samenhangt met een stelsel van wederzijdse ondersteuning die door de wet gegarandeerd is door de stelsels van de verzorgingsstaat, rechtsbescherming en principes van *'good governance'*. Dit veronderstelt ook dat het idee burgerschap als burger binnen een etnisch-cultureel begrip van de natiestaat, namelijk als een bepaalde bevolkingsgroep (volk), niet meer de grondslag van de identiteit van het moderne hedendaagse burgerschap van de natie vormt. Dat wil zeggen dat het besef van behoren tot een bepaalde natie ingekaderd is in een nieuwe wereld van natiestaten, waarbij burgers van eenzelfde natiestaat behoren tot een bevolkingsgroepering die niet altijd dezelfde religieuze, talige, stamverwantschappen, of etnische afkomst met elkaar deelt. De natiestaten zijn heterogeen en worden steeds heterogener. Dit betekent ook dat we zelfs binnen de eigen natiestaat te maken hebben met een soort *imagined community* die, zoals Benedict Anderson het uitdrukt, bestaat in de voorstelling van mensen die zich als burgers van dezelfde staat beschouwen.⁵⁹⁷ Terwijl de leden van deze politieke gemeenschap een totaal verschillende achtergrond hebben, zijn zij als politieke gemeenschap trouw aan de grondwet en andere gemeenschappelijke normen. De moderne natiestaten in Europa hebben zich tot een democratische rechtsstaat ontwikkeld door de erkenning van de grondrechten en hiermee kweekt ze een ander soort verbondenheid tussen burgers, namelijk een cohesie van politieke en sociale aard. De keerzijde hiervan is echter dat het de behoefte aan een lokale gemeenschap van persoonlijke banden minder relevant maakt.

De interpretatie die Anderson van een natie als een *imagined community* geeft, was aanleiding voor een filosofisch-denkebeeldige toepassing ervan op andere, nog grotere gemeenschappen, namelijk de wereldgemeenschap. Zoals Singer betoogt:

“Als Anderson gelijk heeft en het moderne idee van de natie niet berust op een gemeenschap waar we werkelijk deel van uitmaken, maar op een gemeenschap waar we denkbeeldig deel van uitmaken, dan is het ook mogelijk

⁵⁹⁶ Singer, *Ethiek in een tijd van globalisering*, 149.

⁵⁹⁷ Ibid, 148.

om ons voor te stellen dat we deel uitmaken van een andere gemeenschap. Dat past goed bij de gedachte dat de gecompliceerde reeks ontwikkelingen die we met globalisering aanduiden, ons moet leiden naar een herziening van de morele betekenis die we gewoonlijk hechten aan nationale grenzen. We moeten ons afvragen of het op de lange duur beter is als we blijven leven in de denkbeeldige gemeenschappen die we kennen als nationale staten, of dat we onszelf gaan zien als burgers van een denkbeeldige gemeenschap van de wereld.”⁵⁹⁸

Deze gedachte, dat we onszelf als burger van een gemeenschap van de wereld behoren te zien, zou de kern van ons morele besef van deze tijd behoren te vormen. De essentiële vraag is: in hoeverre kunnen we de wereldgemeenschap, die de grenzen van nationale staten overstijgt, werkelijk tot een morele norm verheffen? Wat kunnen de grondslagen zijn van dergelijke universele ethische waarden en hoe kunnen we deze universele waarden rechtvaardigen?

De eerste grondslagen van zo een universele ethiek kunnen gevormd worden met behulp van een onderzoek naar het verband tussen het begrip plicht en het idee van moraal. Moraalfilosoof Appiah beschrijft op een verhelderende wijze dit verband:

“Iedereen die je kent en met wie je in contact kunt treden, is iemand ten opzichte van wie je verantwoordelijkheid hebt: met die stelling bevestig ik niet meer dan het idee van moraal zelf.”⁵⁹⁹

We hebben al verschillende argumenten aangedragen dat onze keuzes en daden in het ene land van grote invloed kunnen zijn, zowel positief als negatief, op levens in het andere land.

Al duizenden jaren beïnvloeden mensen elkaar op een goede of slechte manier, het verschil met de huidige tijd ten opzichte van vroeger is echter, dat we op een *razend snelle manier* het leven van anderen kunnen beïnvloeden. We hebben nu de mogelijkheid om de kwaliteit van leven op mondiaal niveau te verhogen of klimaatrampen te voorkomen, maar we kunnen ook het kwade dienen door bijvoorbeeld wapens te verkopen aan tirannieën⁶⁰⁰ of omwille van economisch gewin door het vervuilen van het

⁵⁹⁸ Ibid, 149.

⁵⁹⁹ Appiah, *Kosmopolitisme*, 11.

⁶⁰⁰ Hoewel tijdens de Irak-Iran oorlog van 1980 tot 1988 er een uitdrukkelijk verbod was op het gebruik van chemische wapens, werden er alsnog, met medeweten van Westerse landen, chemische grondstoffen geleverd aan Saddam Hoessein en zijn Irak. Onder andere Nederlandse bedrijven leverden de stoffen die nodig waren voor de productie van chemische wapens, onder het mom van vrijhandel. Het is dan ook opvallend dat juist Nederland de Amerikaanse coalitie ondersteunde die Irak binnenviel om Saddam Hoessein af te zetten en zijn zogenaamde massavernietingswapens te ontmantelen. Achteraf zijn dergelijke bedrijven wel degelijk aangepakt, zoals blijkt uit de veroordeling van 16,5 jaar gevangenisstraf door de Nederlandse Hoge Raad van Frans van Anraat, medeplichtig geacht aan het verkopen van verboden chemische stoffen en daarmee aan oorlogsmisdrijven in 2009. In:

ANP, “Hoge raad bevestigt veroordeling van Anraat”, *Trouw* (30 Juni 2009). <https://www.trouw.nl/home/hoge-raad-bevestigt-veroordeling-van-anraat~aced0c8b/> (geraadpleegd: 07 oktober 2018).

milieu de wereld onleefbaar te maken. Uit dit nauwe verband tussen het idee van moraal met het idee van plicht kunnen wij de rechtvaardigingsgrond van onze morele plicht uitbreiden. Dit veronderstelt een nog grotere mondiale gemeenschap, waarin wij niet slechts de plicht hebben om rekening te houden met de zorg voor de medeburgers binnen de grenzen van een soevereine staat, maar ook met alle anderen over de grenzen heen. Dit betekent tevens dat we een verantwoording verschuldigd zijn ten opzichte van iedere persoon op de wereld, ongeacht etnische afkomst, religieuze achtergrond, klasse, type gemeenschap, fysieke afstand of woonplaats. Dit veronderstelt ook dat alle mensen bepaalde fundamentele grondrechten hebben die een beroep doen op universele geldigheid, die boven de rechtsorde van de nationale staat moet staan. Hierbij komt het concept recht, dat binnen het raamwerk van het nationale en internationale statensysteem als een juridisch concept begrepen wordt, in aanraking met morele waarden en morele plichten die op hun beurt zich manifesteren in een uitzonderlijk soort recht. Dus deze morele waarden zijn in deze zin universeel van aard en van toepassing op alle individuen, zoals mensenrechten die de grenzen van elke individuele natiestaat overstijgen.

5.2.2. Dieren- en natuurrechten

Niet alleen mensen, maar ook andere dieren en de natuur hebben rechten. Uiteindelijk valt dit idee van inclusief wereldburgerschap met de notie van universele rechten en plichten van mensen samen. Allereerst moet benadrukt worden dat de menselijke waardigheid niet gedefinieerd kan worden als een kwaliteit die mensen hebben, zoals intelligentie, vindingrijkheid, flexibiliteit, etc. Deze zijn immers ook ruimschoots aanwezig bij niet-menselijke wezens. Menselijke waardigheid is veel meer een relationeel gegeven wat moet blijken uit het menswaardig omgaan met elkaar, louter op basis van gedeelde menselijkheid. Dit blijkt bij uitstek uit het respect dat de ander toe hoort te komen.

Volgens moraalfilosoof Peter Singer is een intrinsieke eigenschap als persoon zijn niet voldoende om een persoon als waardevol te beschouwen. De waarde van wezens berust op diens vermogen om te ervaren, om zelf bewust te zijn. De belangrijkste conclusie hieruit is dat het inclusieve denken van mensen niet kan stoppen bij alle andere wereldburgers, maar ook dieren en de natuur als geheel moet insluiten. Zodra men een grens accepteert tussen mensen en dieren, dan zullen dieren als instrument voor het vervullen van de belangen van de mens gebruikt worden, terwijl ze wel de vermogens hebben te ervaren en daarmee dus als waardevol en waardig beschouwd behoren te worden. Bovendien leert de meest recente geschiedenis dat de verleiding dan groot is om ook sommige mensen als minderwaardig te beschouwen, om zodoende gebruikt te kunnen worden om de belangen van een superieur geachte groep te dienen. Denk aan het Amerikaanse defensie apparaat dat mensen als huursoldaten inzet en ze daarmee als kanonnenvoer gebruikt, als handelswaar.⁶⁰¹

⁶⁰¹ “Omdat de oorlogen in Iran en Afghanistan voortduren en het steeds moeilijker wordt om het vereiste aantal rekruten te werven, is het leger begonnen met het rekruteren van buitenlandse immigranten die op een tijdelijk visum in de Verenigde

Daarmee wordt volgens Singer een smet geworpen op de menselijke beschaving.⁶⁰² De belangen van de eigen soort en in het verlengde daarvan de belangen van de dominante staat worden boven de belangen van de ander gesteld. Net zoals we deze planeet delen met soorten die pijn voelen, doen wij dat ook met mensen die kunnen lijden.

Niet-menselijke dieren beschikken dus over eigen vormen van waardigheid die zeker respect verdienen. Daarom vormt de sterkste kritiek op de UVRM en andere mensenrechtenverklaringen, aldus Paul Cliteur, “dat het slechts verklaringen zijn voor mensen, en dus dieren worden uitgesloten.”⁶⁰³

Staten verblijven. Om hen over de streep te trekken belooft men hun een goed salaris en de mogelijkheid om sneller Amerikaans staatsburger te worden. Er dienen nu ongeveer dertigduizend niet-Amerikanen in het leger van de VS. (...) Het rekruteren van buitenlandse soldaten is niet het enige terrein waarop de logica van de markt zich laat gelden. (...) Contractsoldaten spelen in toenemende mate een rol in conflicten over de hele wereld, en ze maken een aanzienlijk deel uit van de Amerikaanse militaire aanwezigheid in Irak.” In:

Michael J. Sandel, *Rechtvaardigheid, wat is de juiste keuze?*, Dick Lagrand en Marjolein Sloterdijk (vert.) (Plaats onbekend: Uitgeverij Ten Have, 2010) 103-110.

⁶⁰² Peter Singer, *Een ethisch leven*, 133.

⁶⁰³ Paul Cliteur, *God houdt niet van vrijzinnigheid* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2004), 94.

5.3. Globalisering, zowel belemmerende factor als kans voor wereldburgerschap

5.3.1. Globalisering en globalisme

Bij een onderzoek naar de betekenis en rechtvaardiging van het fenomeen globalisering betreffende (wereld)burgerschap moet dit verschijnsel in verband gebracht worden met de gevolgen die globalisering heeft op het leven en handelen van mensen op mondiaal niveau. Wat is de relatie van globalisering tot (wereld)burgerschap en op welke wijze moeten we deze relatie duiden? Eerst moet echter duidelijk worden wat globalisering nu eigenlijk is. Manfred Steger geeft een brede, maar beknopte definitie van globalisering: “Globalisering staat voor de wereldwijde expansie en intensivering in tijd en ruimte van de sociale relaties en het sociale bewustzijn.”⁶⁰⁴ Globalisering raakt en beïnvloedt het leven van mensen wereldwijd. Ook de mondiale dimensie van conflicten heeft te maken met globalisering. Daarom is het vanzelfsprekend dat het fenomeen vanuit een moreel standpunt, namelijk op grond van universele waarden, beoordeeld wordt. Daarmee wordt de status van globalisering voorwaardelijk. Globalisering kan vanuit verschillende perspectieven benaderd worden waarbij niet iedereen gewicht toe kent aan de verschillende aspecten van globalisering.

Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen globalisme en globalisering. Veelal worden deze termen door elkaar gebruikt terwijl ze naar verschillende dingen verwijzen. Er zijn twee belangrijke interpretaties voor globalisme. De eerste interpretatie stelt dat globalisme een ideologie is. Het houdt ons het beeld voor van een mondiale gemeenschap die homogener lijkt dan ze op dit moment is. “In de kern is het globalisme niet zozeer een beschrijving van de werkelijkheid als wel een eis. Het maakt van het ‘globale’ zijn een globaal ‘moeten’. Globalisme is de normatief geworden globalisering.”⁶⁰⁵ Er zijn verschillende vormen van dit ideologische globalisme. Steger noemt bijvoorbeeld het *marktglobalisme*, waarbij globalisering voorzien moet worden van vrije-markt normen en neoliberale betekenissen. Een alternatieve visie op globalisering is te vinden bij het *andersglobalisme*, dat gebaseerd is op idealen van gelijkheid, wereldwijde solidariteit en distributieve rechtvaardigheid. *Religieuze globalismen* gaan daarentegen in tegen het marktglobalisme en andersglobalisme. Bij religieuze globalismen wordt er geprobeerd een mondiale religieuze gemeenschap te mobiliseren om de religieuze waarden en overtuigingen te verdedigen tegen de bedreiging die in hun ogen secularisme en consumentisme vormt.⁶⁰⁶

De andere interpretatie van globalisme is van de politiek theoreticus Joseph S. Nye Jr. die globalisme definieert als “a state of the world involving networks of interdependence at multi-continental distances. The linkages occur through flows and influences of capital and goods, information and ideas, and people

⁶⁰⁴ Manfred Steger, *Globalisering*, Cornelis van Ginneken (vert) (Amsterdam: AUP, 2014) 27.

⁶⁰⁵ Rüdiger Safranski, *Hoeverl globalisering verdraagt de mens?*, Mark Wildschut (vert) (Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2004) 23.

⁶⁰⁶ Steger, *Globalisering*, 116.

and forces, as well as environmentally and biologically relevant substances (such as acid rains or pathogens). Globalization and deglobalization refer to the increase or decline of globalisme.”⁶⁰⁷

Hieruit blijkt dat de twee interpretaties van globalisme op twee verschillende elementen in het globaliseringsdebat wijzen. De eerste interpretatie van globalisme wijst ons op het gegeven dat globalisering niet per definitie een neutraal proces is, maar soms ook een normatieve, ideologische vorm kan aannemen. Vanuit de tweede interpretatie valt op te maken dat, om globalisering te begrijpen, men niet slechts naar het proces van verandering moet kijken, maar ook naar de huidige toestand van de wereld.

De meningen verschillen over het exacte (als dat al mogelijk is te vinden) begin van globaliseringsproces, want de realiteit van het proces kent een langere geschiedenis dan de term zelf, die eerder modern lijkt.⁶⁰⁸

Globalisering is een ontwikkeling die geen enkele machthebber kan terugdringen. Een groot aantal problemen die een land ondervindt zijn intrinsiek globaal, bijvoorbeeld migratieproblematiek, pandemieën, terrorisme, cybercrime, nucleaire proliferatie, schurkenstaten of het milieu.⁶⁰⁹

Steger onderscheidt vier dimensies van globalisering, te weten de economische dimensie, de politieke dimensie, de culturele dimensie en de ecologisch dimensie.

- De economische dimensie van globalisering gaat over de intensivering en het oprekken van economische relaties over de hele wereld. Veranderingen in economische productie en de verdere uitwisseling in goederen zijn hier goede voorbeelden van.⁶¹⁰ Door de globalere economie krijgen (multinationale) ondernemingen meer autonomie, waardoor ze zich makkelijker onttrekken aan nationale wetgeving en controle.
- De politieke dimensie verwijst naar de globale intensivering en uitbreiding van onderlinge politieke relaties. Hierbij richt het zich op problematiek omtrent nationale soevereiniteit. Deze dimensie komt voort uit de ontwikkeling van politieke constellaties die de natiestaat overstijgen

⁶⁰⁷ Robert O. Keohane en Joseph S. Nye Jr., “Globalization: What’s New? What’s Not? (And So What?)”, in: David Held en Anthony McGrew (red), *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, (Malden en Cambridge: Polity Press, 2000) 75.

⁶⁰⁸ Er zijn verschillende opvattingen over waar globalisering begint of wat het nu eigenlijk is. Dat het eerder begint dan de laatste jaren, daar lijkt iedereen het wel over eens te zijn. Zo wordt een van de beginpunten in de 17^e eeuw gelegd: “Voor de wortels van de globalisering kunnen we zelfs teruggaan tot in de 17^e eeuw, toen de ontdekkingsreizen en de kolonisatie (vanuit Europa) bijdroegen tot de expansie van het kapitalisme en de schaalvergroting van economische wereldsystemen, zoals geïllustreerd door de activiteiten van de Nederlandse VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie). De Amerikaanse socioloog Robertson (1992) ziet vooral de Tweede Wereldoorlog en de nasleep daarvan als start van het globaliseringsproces. Die oorlog resulteerde in de vorming van de Derde Wereld (zie de eerste conferentie van ongebonden landen in Bandung, 1961), in de oprichting van diverse internationale, transnationale en supranationale instituties (VN, Unicef en Unesco) en in verschillende pogingen om de wereldeconomie te coördineren (het IMF en de Wereldbank).”

Jan Vranken, Erik Henderickx, Geert van Hootegem, Luc Vanmarcke, *Het speelveld, de spelregels en de spelers, handboek sociologie*, (Leuven/Den Haag: uitgeverij Acco, 2017) 432.

⁶⁰⁹ Steven Pinker, *Verlichting nu, een pleidooi voor rede, wetenschap, humanisme en vooruitgang*, Ralph van der Aa (vert) (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2018) 404.

⁶¹⁰ Steger, *Globalisering*, 50.

en veronderstelt een basis, zowel conceptueel als institutioneel.⁶¹¹ De opkomst van de supraterritoriale instellingen en associaties is hier een goed voorbeeld van.⁶¹²

- Als het gaat om de culturele dimensie van globalisering wordt er verwezen naar de intensivering en uitbreiding van culturele stromen over de hele wereld. Cultuur is hierbij moeilijk te definiëren, maar gaat over “symbolische constructie, articulatie en verspreiding van betekenis. Aangezien taal, muziek en beelden de belangrijkste vormen symbolische expressie zijn, vertegenwoordigen ze een speciale waarde in de sfeer van cultuur.”⁶¹³ Hiermee zijn culturele activiteiten niet meer gebonden aan vaste locaties als een stad, en krijgen ze nieuwe betekenis in de interactie met mondiale thema’s.⁶¹⁴
- De ecologische dimensie gaat in op het gegeven dat ecologische problemen heden ten dage niet meer lokaal of regionaal kunnen worden opgelost. Grensoverschrijdende vervuiling, mondiale opwarming, klimaatverandering en het uitsterven van soorten vereisen een globale aanpak en hebben een globaal karakter.⁶¹⁵ Deze dimensie, meer dan de andere, is afhankelijk van en wordt gecombineerd met andere dimensies.

5.3.2. Schaduweconomieën en de mondiale dimensie van geweld in een geglobaliseerde wereld

Globalisering heeft niet alleen effect op de formele wereldeconomie, maar in zekere zin ook op de informele schaduweconomieën die overal op de wereld een niet te onderschatten rol spelen.

“Grootschalige conflicten spelen zich nauwelijks meer tussen landen af. Het meeste geweld wordt in ‘binnenlandse’ oorlogen gepleegd. De oorzaken van deze ‘lokale’ conflicten beperken zich echter in het geheel niet tot de landsgrenzen.”⁶¹⁶

De langdurige burgeroorlog in Afghanistan is een sprekend voorbeeld hiervan. Vanaf het begin lieten de burgeroorlogen in Afghanistan zien hoe deze oorlogen in het mondiale systeem ingebed zijn. Daarom ligt de oplossing altijd in de mondiale wortels van deze oorlogen. De mondiale oorzaken moeten ‘ontworteld’ worden om zo deze lokale symptomen definitief te bestrijden. Ik zal nu de concrete effecten van globalisering illustreren aan de hand van de ‘schaduweconomieën’ in Afghanistan.

Een schaduweconomie slaat niet slechts op kleinschalige economische praktijken, waarbinnen het precariaat in alle delen van de wereld, vooral in de wereldsteden, probeert te overleven. We zien dit

⁶¹¹ Ibid, 73.

⁶¹² Ibid, 81.

⁶¹³ Ibid, 87.

⁶¹⁴ Ibid, 88.

⁶¹⁵ Ibid, 107.

⁶¹⁶ Willemijn Verkoren, Gerd Junne, “Rechtvaardigheid en geweld: hoe conflicten zijn ingebed in het mondiale systeem” in: Henk van Houtum en Joost van Vugt (red) *Eerlijke nieuwe wereld: voorbij de grenzen van de natiestaat* (Zoetermeer: Klement, 2012) 125.

bijvoorbeeld bij de kleinschalige verkoop en productie van goederen en diensten, zoals zwerfkinderen die autoruiten wassen in wereldsteden als Rio, maar vooral bij de grootschalige handel en productie van drugs, wapens en andere illegale handel waar miljarden in omgaan. Dit komt zeker niet ten goede van de wereldbevolking, maar berokkent wereldwijd juist schade bij heel veel mensen. Deze praktijken zijn, in al hun afschuwelijke en dramatische verschijningsvormen, het resultaat van globalisering. Het meest treffende en schrijnendste voorbeeld hiervan vormt alweer de casus in Afghanistan.

Door globaliseringsprocessen is Afghanistan meegesleurd in de wereldeconomie, waarbij de zwakke en corrupte staat van Afghanistan geen controle en overzicht heeft op de economische praktijken. Dit is duidelijk te zien bij de papaver- en wapenhandel in Afghanistan.

5.3.3. Papaver- en wapenhandel

Voor de komst van de door het Westen gesteunde moedjahedien in Afghanistan stond het land niet bekend als een grootschalig producent of exporteur van papaver. Zelfs kleinschalige structurele en professionele productie van papaver kwam nauwelijks voor. Deze situatie veranderde drastisch toen Afghanistan veroverd werd door de moedjahedien en later door de Taliban, wat gebeurde met steun van Westerse mogendheden, zogenaamd om Afghanen te 'bevrijden' van de Russische bezetter. Vooral de Taliban was een interessante partner voor de wereldhandel in wapens, als potentiële afzetmarkt. De benodigde financiële middelen haalde de Taliban uit grootschalige aanbouw van papavervelden en vooral uit gebieden waar ze de macht hadden. Ook hoge overheidsfunctionarissen namen deel aan de papaverhandel.⁶¹⁷ Individuele boeren moesten belasting betalen over hun papaverproductie aan de Taliban. Na de 'tijdelijke' formele verdrijving van de Taliban (na 9/11) uit de grote steden, ziet men een aantal effecten die elkaar versterken. Meer illegale productie van opium leverde meer geld op om wapens te kopen.⁶¹⁸ Meer wapens gaf de Taliban meer slagkracht om grote gebieden in hun macht te krijgen, waardoor meer grond ter beschikking kwam voor papaverteelt. Indirect resulteert deze vicieuze cirkel in een toename van illegale politieke, economische en diplomatieke macht (denk hierbij aan het openen van

⁶¹⁷ Een voorbeeld hiervan vindt men in het boek van Bette Dam, wanneer ze het over een Afghaanse gouverneur heeft. "Deze Asadullah Khalid was in zijn provincie de baas en kreeg eindelijk veel hulp van Amerikaanse militairen. Toen Khalid een keer gewond was, kreeg hij in het ziekenhuis zelfs bezoek van president Obama. Ondertussen stookte hij onrust en verrijkte zichzelf, alles om zijn land, geld of macht te beschermen of te vergroten. Zo schakelde Asadullah een VN-konvooi uit dat op het punt stond zijn drugsvelden te ontmantelen. Het was het eerste VN-konvooi dat werd aangevallen na 9/11. Door de taliban, zo stelden mainstreammedia verschrikt vast over het dodelijke incident. (...) Toen de VN al snel ontdekten dat een lid van de Afghaanse regering de aanval had bedacht en laten uitvoeren werden deze bevindingen direct weggemoffeld. Ze pasten niet in het simpele narratief en zouden hun bondgenoot zwartmaken. Toen datzelfde rapport jaren later uitlekte naar de Canadese media werd bekend dat door een talibanaanslag in scène te zetten Asadullah Khalid het VN-team kon stoppen (letterlijk, door ze dood te maken) en zijn drugsinkomsten veilig kon stellen." In: Bette Dam, *Op zoek naar de vijand*, 33.

Deze gouverneur is op dit moment minister van Defensie van Afghanistan.

⁶¹⁸ Jerome Starkey, "Drugs for guns: how the Afghan heroin trade is fuelling the Taliban insurgency", *Independent* (29 maart 2008) <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/drugs-for-guns-how-the-afghan-heroin-trade-is-fuelling-the-taliban-insurgency-817230.html> (geraadpleegd: 09 december 2018).

een diplomatieke post voor de Taliban in Qatar⁶¹⁹) van de Taliban. Waarom is dit nu een voorbeeld van de schaduwkant van globalisering? Internationaal opererende wapenhandelaren gebruiken een niet door burgers gelegitimeerde macht, de Taliban, om enorme winst te boeken die niet ten goede komt van de wereldburgers, maar slechts een misdadige elite dient. Dit vormt een grote bedreiging voor de wereldgezondheid. Afghanistan produceert op dit moment 90% van de heroïne in de wereld.⁶²⁰ Dit is nog nooit voorgekomen in de geschiedenis van Afghanistan. Niet alleen miljoenen Afghanen zijn verslaafd, maar er zijn talloze verslaafden wereldwijd. Ook de georganiseerde misdaad heeft hier baat bij. De steeds sterker wordende positie van de als terroristen beschouwde Taliban, die duizenden misdaden op zijn geweten heeft, heeft tot gevolg dat ze nu zelfs als politieke gesprekspartner van V.S. worden gevraagd bij onderhandelingen over de toekomst van Afghanistan. Deze terroristen zijn zo ‘respectabel’ geworden dat er een ambassade geopend is in Qatar voor hun belangen, waarmee de banden met de westerse mogendheden op een veilige manier onderhouden kunnen worden. Eind 2018 was de reeds genoemde Khalilzad speciaal afgezant van de V.S. en onderhield hij geheime gesprekken met de Taliban in Qatar.⁶²¹ Hier was de Afghaanse bevolking niet van op de hoogte. Dit keer zijn de gesprekken niet meer geheim: hij heeft openlijk twee keer een onderhoud gehad met Taliban.⁶²² Inmiddels heeft al het achtste gesprek⁶²³ plaatsgevonden tussen Khalilzad en de Taliban in Qatar, uiteraard steeds achter gesloten deuren. In de media waren al berichten verschenen dat Khalilzad alles dirigeerde en dat er geheime zaken met de Taliban gedaan werden, waarbij het belang van het Afghaanse volk en met name dat van vrouwen geen rol van betekenis hadden.⁶²⁴ Recent duiken er nieuwe berichten op die doen vermoeden dat Khalilzad een verborgen agenda heeft, vooral gericht op zijn toekomstige plaats in de top van een zogenaamde interim-regering. “They accuse Mr. Khalilzad, an Afghan-born American diplomat who is leading the talks, of cutting them out of planning for their future. They say he has kept them in the dark about the details of the negotiations, and they suggest his ultimate goal is to sideline the Afghan government so he can achieve a long-cherished ambition to be the country’s leader himself.”⁶²⁵ Niemand die voorstander is van een rechtvaardige, burgerlijke staat is, is voorstander van de geheime besprekingen, noch zal het volk hierbij gebaat zijn. Dit bovenstaande gegeven is niet zomaar een

⁶¹⁹ Welke in een eerder hoofdstuk besproken is.

⁶²⁰ Volkskrant, “Recordoogst voor Afghaanse papaverboeren”, *Volkskrant*, (07 mei 2015) <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/recordoogst-voor-afghaanse-papaverboeren~b9d1adb9/> (09 december 2018).

⁶²¹ Dit is dezelfde Khalilzad die voorstelde dat de moedjahedien (en later) gebruikt zouden worden tegen de Russen, en destijds al geheim contact had met deze groepen.

⁶²² Al Jazeera, “Taliban holds talks with US envoy in Qatar”, *Al Jazeera* (19 november 2018) <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2018/11/taliban-hold-talks-envoy-qatar-181118085252177.html> (geraadpleegd 09 december 2018).

⁶²³ Voor zover wij weten.

⁶²⁴ Ali Husaini, “Malalai Joya: Sulh Ba Taliban Khatarnakter Az Jang Ba Ien Grooh Ast”, *BBC Persia* (8 Maart 2019) <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-47501903> (Geraadpleegd op 15 April 2019).

⁶²⁵ Mark Landler, “U.S. Diplomat is Focus of Afghan Leaders’ Anger Over Peace Talks With Taliban”, *New York Times* (15 Maart 2019) <https://www.nytimes.com/2019/03/15/us/politics/zalmay-khalilzad-afghanistan-taliban-talks.html> (Geraadpleegd op 15 april 2019).

gerucht, maar werd bevestigd door de Afghaanse veiligheidsadviseur van president Gani: Hamdulla Mohib.⁶²⁶ Hoewel deze gedurfde uitspraak enthousiast omarmd werd door vooral het intellectuele deel van de Afghaanse bevolking, ervoer de Amerikaanse regering van Trump dit als een trap tegen het zere been. Mohib zal hiervoor ongetwijfeld een dure prijs moeten betalen. De eerste betaling hiervan is al gebeurd: de onderminister van buitenlandse zaken van de V.S. heeft al gebeld met president Gani met de boodschap dat Mohib geen gesprekspartner meer is. Khalilzad, zelf van oorsprong Afghaan, zou zijn geweten moeten volgen en niet doof moeten blijven voor het belang van de rechten van de Afghaanse vrouw. Dit is niet bepaald een voorbeeld van wereldburgerschap als een morele plicht voor de mens. Neem dan liever het voorbeeld van Angelina Jolie, filmster en activist voor de rechten van vluchtelingen. Tijdens een toespraak voor de V.N. bepleitte ze hartstochtelijk voor het doorbreken van de stilte van de wereldgemeenschap over het lot van de Afghaanse vrouwen die in angst afwachten wat een toekomst met de Taliban hun zal brengen. “The international community’s silent response is alarming to say the least,” said Jolie, a special envoy for the U.N. refugee agency UNHCR, which she began working with 18 years ago. “There can be no peace or stability in Afghanistan or anywhere else in the world that involves trading away the rights of women.”⁶²⁷

Middels de gesprekken met de Taliban wil Khalilzad de Taliban op een andere wijze voorbereiden dan voorheen, door te proberen diplomatieke oplossingen te vinden, en zodoende de machtspolitiek van Taliban te veranderen van een terroristische naar een meer diplomatieke manier. Door deze malafide praktijken, achter de rug om van de Afghaanse bevolking⁶²⁸ en de Afghaanse regering, blijft Afghanistan behandeld worden als een zaak en niet als een doel om de Afghanen op te nemen in de gemeenschap van de wereldbevolking.

De vreemde diplomatieke status van de Taliban heeft ook nog een ander problematisch aspect. Aangezien de Taliban geen staat of etnische groep vertegenwoordigt, maar een bonte verzameling van nationaliteiten is, en ze vrijelijk over de wereld kunnen reizen, zonder dat bekend is onder welke ‘vlag’ ze dit doen, met welk reisdocument (paspoort) ze reizen of überhaupt wie ze vertegenwoordigen. Ook de landen die de Taliban ontvangen (bijvoorbeeld Rusland, Saoedi-Arabië of Pakistan) zwijgen over de vertegenwoordiging, en de status die de Taliban in die landen toegewezen krijgt. Bij deze gesprekken staan de bevolking én de regering buitenspel. Deze punten wijzen duidelijk naar de schaduwkant van globalisering.

⁶²⁶ Ibid.

⁶²⁷ Michelle Nichols, “Angelina Jolie pushes for women to be part of Afghan peace talks”, *Reuters* (29 Maart 2019) <https://www.reuters.com/article/us-afghanistan-talks-jolie/angelina-jolie-pushes-for-women-to-be-part-of-afghan-peace-talks-idUSKCN1RA2HA> (Geraadpleegd op 15-04-2019).

⁶²⁸ In een telefonische conferentie met Amerikaanse soldaten in Afghanistan liet Trump blijken dat de V.S. belangrijke gesprekken aan het voeren was in Afghanistan, waarvan de meeste Afghaanse inwoners niet van op de hoogte waren.. Sulh Afhanistan, “Harf haye Trump Az Pushte Pardah Muzakerat Ba Taliban Byangare Cheest?”, *BBC Persian* (24 november 2018) <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-46319949> (geraadpleegd 14 april 2019).

Dit aspect van globalisering, namelijk de bemoeienis van Westerse mogendheden, heeft een geschiedenis die teruggaat tot de opiumoorlogen van het Britse imperium. De Britten waren, na de beslissing in de eerste opiumoorlog (1842) in hun voordeel, zeer geïnteresseerd in de opium uit hun kolonies. Ze konden deze opium gebruiken om de Chinese markt ermee te overspoelen en daarmee een relevant ruilmiddel voor de verschillende producten (denk hierbij aan thee, servies of kruiden) te hebben. Een voordelig neveneffect (of misschien zelfs een bedoeld effect) was de verslavingsgevoeligheid die opium met zich mee brengt. De internationale relatie tussen het Britse imperium en China had dus niet zoveel te maken met de verspreiding van ‘rechten’, ‘democratie’ en ‘algemeen welzijn’, aangezien de handel vooral gestemd was op verslaving en dus niet het algemeen welzijn van de Chinese inwoner verbeterde. Het was veeleer een middel om de rijkdommen van het Chinese rijk te kunnen vergaren. Ditzelfde zien we nu op een andere wijze in een voormalig kolonie van Engeland, te weten Afghanistan, waar Engeland nu vaak degene is die de opium binnenkrijgt in plaats van verkoopt.⁶²⁹ De schaduw economie in drugs en wapens vertoont dus een bepaalde continuïteit door de geschiedenis heen. Het is dus geen toeval dat de Britse militairen, die samen met de Amerikaanse militairen, actief zijn in opiumrijke gebieden in Afghanistan, zoals de provincie Helmand. De nostalgische papaverbloem heeft nog steeds een onweerstaanbare aantrekkingskracht.

De verwevenheid van de Britse overheid met de Taliban blijkt ook uit de ‘geheime’ relaties tussen Britse diplomaten en de Taliban in Helmand, een provincie die de wereldwijde reputatie geniet als productie- en exportcentrum van massale hoeveelheden opium. In december 2007 werden een Britse en een Ierse ‘diplomaat’⁶³⁰, respectievelijk *zogenaamd* werkend voor de V.N. en de Europese Unie, na een signaal van de Gouverneur van Helmand, Asad-dullah Wafa, aangehouden op verdenking van verdachte activiteiten die niet bij hun diplomatieke status pasten. Ze werden dan ook het land uitgezet.⁶³¹ De aanhouding werd gedaan op bevel van de Afghaanse president Karzai op verdenking van staatsgevaarlijke activiteiten. De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken⁶³² van Afghanistan schrijft in zijn boek ‘Afghaanse politiek; van binnenuit’⁶³³ dat op de computer van de twee zogenaamde diplomaten een onwaarschijnlijke hoeveelheid data aangetroffen was, die niets te maken heeft met het uitvoeren van een diplomatieke functie. Onder andere werd een lijst met namen van een aantal Afghanen gevonden, die geld en militaire training ontvingen van de Britse overheid. De twee diplomaten beweerden dat deze betalingen onderdeel uitmaakten van een door de V.N., EU en Afghanistan goedgekeurd project met als doel de Taliban te

⁶²⁹ Jerome Starkey, “Drugs for guns”, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/drugs-for-guns-how-the-afghan-heroin-trade-is-fuelling-the-taliban-insurgency-817230.html>.

⁶³⁰ Michael Semple was een Ier en handelend vertegenwoordiger van de EU en Mervyn Patterson, een Brits politiek officier van de ondersteuningsmissie van de V.N.

Carlotta Gall, “Afghanistan to Expel 2 officials”, *New York Times* (27 december 2007) <https://www.nytimes.com/2007/12/27/world/asia/27afghan.html> (geraadpleegd: 27 januari 2019).

⁶³¹ Ibid.

⁶³² Rangin Dadfar Spanta (1953 -) was Minister van Buitenlandse Zaken in Afghanistan van 2006 tot en met 2010.

⁶³³ Rangin Dadfar Spanta, *Syasat Afghanistan; Rawayate Az droen* (Kabul: Aazem Publications, 2017).

Een boek met belangrijke informatie om het huidige Afghanistan beter te begrijpen

rekruteren om (later) tegen hun broeders te vechten. De toenmalig minister van Buitenlandse Zaken vroeg schriftelijk toelichting aan Tom Koenigs (speciaal gezant van de Secretaris Generaal van de V.N) en Francesc Vendrell (speciale vertegenwoordiger van de EU). Dezen verklaarden niets te weten van de activiteiten van de twee vertegenwoordigers. De hoogste functionarissen van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Afghanistan zeiden ook van niets te weten. Rangin Dadfar Spanta (minister van Buitenlandse Zaken) beweert echter dat hij later via informele kanalen heeft vernomen dat sommige functionarissen binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken wel degelijk op de hoogte waren en wisten van de ‘verdachte’ activiteiten van deze twee vertegenwoordigers.⁶³⁴ Vanaf dat moment was het voor Spanta duidelijk dat er over de verdachte activiteiten van het Verenigd Koninkrijk (met de Taliban) geen twijfel meer kon bestaan, en hij voelde vanaf dat moment een wantrouwen tegenover elk voorstel van het Verenigd Koninkrijk. De twee vertegenwoordigers werden Afghanistan uitgezet als *persona non grata*. Nadat Semple, een van de twee vertegenwoordigers, benoemd was aan Harvard als onderzoeker bij de ‘Carr Center for Human Rights Policy’, heeft hij geen mogelijkheid onbenut gelaten om Spanta zwart te maken als tegenstander van het vredesproces.⁶³⁵

Dit geeft nog een ander aspect van globalisering weer, namelijk dat middels globalisering er ook een grotere complexiteit is in gebeurtenissen, aangezien er een grote verwevenheid ontstaat van verschillende factoren als economie, geopolitiek en lokale politiek, diplomatie en recht. Het is opvallend dat zelfs nationale overheden als Afghanistan of het Verenigd Koninkrijk, noch supranationale organen als de Europese Unie en zelfs een organisatie als de Verenigde Naties geen greep krijgen op of een goed beeld krijgen van dergelijke situaties.

5.3.4. Globalisering als kans voor wereldburgerschap

Terwijl de bovengenoemde economische aspecten van globalisering wereldburgerschap lijken te belemmeren, bieden andere aspecten van globalisering juist kansen voor de groei van wereldburgerschap, bijvoorbeeld de wereldwijde informatiestromen. Deze bieden de mogelijkheid voor het ontstaan van solidariteit van mensen naar inwoners over de hele wereld, en transnationale organisaties die loyaliteit en solidariteit uitdragen. Denk hierbij aan organisaties als Amnesty International, wereldwijde milieubewegingen (zoals Greenpeace) en actiegroepen tegen oorlogsgeweld in het algemeen en specifieke types oorlogsvoering als chemische en biologische oorlogsvoering of wapens als landmijnen en clustermunitie. Dit sociale aspect van globalisering mobiliseert wereldburgers op een moreel en politiek vlak. Amnesty International roept middels een ‘wereldburgerlijke’ actieoproep de

⁶³⁴ Naar mijn mening kan dit verklaard worden vanuit de corruptie die in de regering van Afghanistan heerst. Er waren misschien belangen om deze gegevens geheim te houden, doordat er waarschijnlijk in het ministerie van Binnenlandse Zaken ook corrupte functionarissen waren die ofwel relaties onderhielden met het Verenigd Koninkrijk, ofwel met de Taliban en in sommige gevallen ook met beide. Dit zijn overigens gebruikelijke praktijken.

⁶³⁵ Spanta, *Syasat Afghanistan*, 565-567.

V.N. bijvoorbeeld op een onderzoek te starten naar de dood van de kritische journalist Kashoggi.⁶³⁶ Dit laat zien dat, middels een globale organisatie, de controle op schending van mensenrechten ook op een andere manier getoetst wordt en daarmee tot reële handhaving, of op zijn minst onderzoek naar schending, door wereldburgers mogelijk wordt gemaakt. In vele gevallen zijn dit juist de schendingen waar de natiestaten over zwijgen. Globalisering is weliswaar iets anders dan wereldburgerschap. Het gevoel dat we op elkaar aangewezen zijn en elkaar nodig hebben, komt tot wasdom bij wereldburgerschap, maar was ook al aanwezig in de primitieve samenleving. Daarmee is dat empathische gevoel altijd primair aan de economische belangen geweest. Als laatste moet er nog kort ingaan worden op het verschil tussen globalisme als ideologie en kosmopolitisme. Waar globalisme zich over het algemeen richt op één kant van globalisering, en die wil versterken, is kosmopolitisme meer gericht op de plaats van de (met mensenrechten begiftigde) burger in de wereld en hoe de mens zich tot anderen verhoudt. Hedendaagse kosmopolitische theorieën nemen daarom vaak globalisering als een werkelijk proces op in hun theorie, in plaats van slechts één kant te belichten en die uit te vergroten. Dit is duidelijk te zien bij marktglobalisme dat zich slechts richt op het bewerkstelligen van de vrije markt op globale schaal en daardoor de rol en invloed van politiek moet reduceren, terwijl kosmopolitische theorieën juist de *juridische basis* van wereldburgerrecht in de politieke instituties leggen, en daarmee het belang van politiek versterken. Afsluitend heeft globalisering tot meer interdependentie geleid. Ik heb de hoop dat mensen ook meer verantwoordelijkheid jegens elkaar gaan dragen, die door deze interdependentie vereist wordt.⁶³⁷

⁶³⁶ Amnesty International, “Spoedactie: VN moet dood Journalist Kashoggi onderzoeken“, *Amnesty International* (Datum laatste wijziging onbekend) https://secure.amnesty.nl/spoedactie_khashoggi (9 december 2018).

⁶³⁷ Een eerste stap in de richting van een wereldburgerlijke samenleving zou kunnen zijn dat burgers van Europese nationale staten met behoud van hun soevereiniteit hun verantwoordelijkheid nemen als burgers van de Europese gemeenschap. De V.N. is namelijk voor de gewone burger (vooralsnog) onbereikbaar en nog geen democratische institutie, maar we kunnen wel ons kiesrecht gebruiken om in de Europese Unie bepaalde strekkingen meer gewicht te geven in de organisatie van een kosmopolitische orde.

5.4. Kan religie als basis dienen voor wereldburgerschap?

Veel godsdienstsociologen gaan ervan uit dat er een relatie bestaat tussen het samenleven van mensen en godsdienst. Daarbij speelt de sociale context waarin godsdienst functioneert een grote rol. Godsdienst kan een grote rol spelen bij de ordening van het persoonlijke en publieke leven, “maar mensen hoeven niet per se godsdienstig van aard te zijn”.⁶³⁸

De bedoeling is hier niet om uitspraken te doen over de waarheid van een godsdienst, maar wel hun waarneembare betrokkenheid en betekenis met betrekking tot bindingen tussen mensen (burgers) in de praktijk onderzoeken. Zowel op lokaal, nationaal als wereldniveau.

Hoewel het vanzelfsprekend lijkt dat religies een bindmiddel zijn, is het maar de vraag, zoals rechtsfilosoof Paul Cliteur stelt, “wie of wat met elkaar verbonden zou moeten worden”.⁶³⁹

Uit historische feiten en hedendaagse praktijken in de wereld blijkt dat religies helaas ook voor verdeeldheid zorgen. Dit volgt uit de aard van de meeste religies, waar er vaak verdeeldheid is over de formulering van de centrale uitgangspunten van het geloof. Bijvoorbeeld binnen de islam (tussen sjiïeten en soennieten) en het christendom (tussen protestanten en katholieken) was er al vaak een bloedige strijd om de ene ware interpretatie van het geloof.

Uit het feit dat er zoveel verschillende religies zijn, blijkt dat er een grote pluriformiteit aan geloofsovertuigingen is. Elke religie claimt impliciet dat ze het ene WARE geloof is. Deze claims hebben historisch geleid tot heel veel ellende, zoals godsdienstoorlogen, inquisities en vervolgingen van andersdenkenden. Door de vele godsdienstoorlogen heeft de religie haar absolute waarheidsclaim verloren.

Breder bekeken kent oorlogsvoering vanwege religieus geïnspireerde meningsverschillen een langere geschiedenis dan de bekende godsdienstoorlogen tussen monotheïstische godsdiensten, zoals de kruistochten of conflicten in de 16^e en 17^e eeuw tussen katholieken en protestanten. Er moet wel

⁶³⁸ “Niet iedereen uit zichzelf betrokken op een transcendente werkelijkheid. Socialisatie speelt hier een zeer belangrijke rol. In veel traditionele samenlevingen is godsdienst een onontkoombaar en alomtegenwoordig verschijnsel, maar in moderne samenlevingen staat die vanzelfsprekendheid sterk ter discussie. Daar is de individuele vrijheid om van godsdienst en levensbeschouwing te veranderen veel groter”.

G. Dekker en H.C. Stoffels, *Godsdienst en samenleving: een introductie in de godsdienstsociologie*, 3^e dr. (Kampen: uitgeverij Kok, 2009) 33.

Voor het eerst rekent een meerderheid van de Nederlanders zich niet tot een religieuze groepering, staat in een onderzoek van het CBS. Nog 49,3 % zegt bij een religieuze groepering te horen, in 2012 was dat nog 54%.

CBS, “Meer dan de helft Nederlanders niet religieus”, CBS (12 oktober 2018) <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/43/meer-dan-de-helft-nederlanders-niet-religieus> (geraadpleegd: 12 oktober 2018).

⁶³⁹ “Een klassiek antwoord is: God en mens. In de joods-christelijke traditie wordt gesproken van een verbond tussen God en zijn uitverkoren volk, dus dat religie hier een bindmiddel kan vormen, is kennelijk een vaste overtuiging van deze religies. Het gaat dan om een verticale binding van God en de mens. Maar het is de vraag of religie ook een horizontale binding kan bewerkstelligen, een verbinding van mens tot mens”.

Paul Cliteur, *God houdt niet van vrijzinnigheid*, 314.

opgemerkt worden dat godsdienstoorlogen niet alleen tussen monotheïstische religies worden gevoerd maar ook tussen monotheïstische en niet-monotheïstische religies.

Voor dit onderzoek zijn echter de actuele godsdienstconflicten van belang, omdat godsdienstconflicten door de geschiedenis heen continu de politiek hebben beïnvloed en omgekeerd. Aangezien in dit onderzoek gekeken wordt naar wat de hedendaagse praktijk is en zou moeten zijn. Om dit te demonstreren volgen nu drie voorbeelden uit recente gebeurtenissen, betreffende de respectievelijk Islamitische, Joodse en Christelijke gemeenschappen.

5.4.1. De zaak Farkhunda: een voorbeeld uit een islamitische gemeenschap.

De zaak Farkhunda is een illustratie van de relatie tussen interpretaties van goddelijk recht en religieus geweld. Ook laat het een fundamenteel probleem zien in de verhouding tussen de staat en haar onderdanen (let op: geen burgers) in het Afghaanse rechtssysteem.⁶⁴⁰ Wat Farkhunda overkwam, was iets afschuwelijks, een mensverachtende daad. Desondanks werd dit tragische gebeuren omarmd door een uitzinnige massa die voornamelijk bestond uit jonge burgers tussen de tien en vijftig jaar.

Wat gebeurde er eigenlijk?

Onder de mensen die aanwezig waren bij Farkhunda's executie bevonden zich niet slechts *daders*, maar ook *toeschouwers*, wat Amos Guiora 'bystanders' of 'omstanders' noemt.⁶⁴¹ Er waren dus ook mensen die zelf niet actief deelnamen aan het geweld, maar passief bleven en soms zelfs zichtbaar 'plezier' beleefden aan het gebeuren en dit zelf voor het nageslacht vastlegden op foto en film. Hiermee leverden ze overigens wel, zonder hiervan bewust te zijn, bewijsmateriaal aan en maakten ze zich hiermee schuldig aan het 'medeplegen' van de misdaad. Als motivatie voor hun passiviteit bij het onheil gaven de omstanders en de daders aan dat zij zich verplicht voelden om hun geloof te beschermen. Dat geloof plaatsen zij kennelijk boven het rechtssysteem.

Er was nog een tweede categorie *toeschouwers*, vertegenwoordigers van de *uitvoerende macht*, namelijk de politieagenten die als hoofdtak hebben om de orde en veiligheid van alle onderdanen te garanderen. Aangezien het waarborgen van de veiligheid van de burgers op het grondgebied van de staat een kerntaak van iedere overheid is, rijst de vraag: weten de politieagenten niet dat dit hun hoofdtak is? Of weten ze het, maar willen ze deze taak niet uitvoeren (vanwege verondersteld goddelijk recht); of zijn ze niet in staat om hun taak uit te voeren, omdat ze machteloos staan tegenover de agressieve massa?

⁶⁴⁰ Farkhunda, een 27 jarige Afghaanse moslima in Kabul, werd in het openbaar op een gruwelijke wijze vermoord op 19 maart 2015. Nadat ze door een moellah beschuldigd werd van het verbranden van het heilige boek van de Islam, te weten de Koran, werd ze door honderden moslimmannen gestenigd, toetgetakeld met stokken, overreden, van het dak gegooid en uiteindelijk werd het lijk verbrand. Achteraf bleek deze beschuldiging niet waar te zijn. Dit wijst dus op twee misdaden. De eerste misdaad is de moord van Farkhunda, de tweede is de misdaad van lijkschennis.

Kargar, "Farkhunda: the making of a martyr", <https://www.bbc.com/news/magazine-33810338>.

⁶⁴¹ Amos Guiora, *The Crime of Complicity: the Bystander in the Holocaust* (Chicago en Illinois: Ankerwycke Books, 2017).

Opvallend is het gedrag van het hoofd van de politie van de stad Kabul. Mogelijk kan zijn reactie het gedrag van zijn ondergeschikten verklaren. Hij bezocht diezelfde dag nog de ouders van Farkhunda en drukte haar vader op het hart niet de waarheid te vertellen, maar eenieder te vertellen dat zijn dochter geestesziek was.⁶⁴²

De hele familie van Farkhunda moest volgens de politiechef Kabul verlaten, omdat de staat niet meer de veiligheid van de familie kon garanderen (zo te zien wordt nu een persoonlijke “schuld” een familieschuld).⁶⁴³ Tevens vormt dit een bewijs dat het geweldsmonopolie, als een fundamentele pijler van de rechtsstraat, afwezig is.

Ook een andere vertegenwoordiger van de *uitvoerende macht* deed een uitspraak over de zaak, namelijk de Onderminister van Informatie en Cultuur. Ze interpreteerde de moord op Farkhunda als volgt: “What kind of mental problem was it? Dear friends, it is not a mental [problem], but a deliberate [act]. She was working for the infidels. If you overlook that, you are also one of them [ie an infidel] and putting your religion in danger.”⁶⁴⁴ Hiermee sprak ze ook een apologie uit over de gruwelen die Farkhunda moest verduren.

Het lijkt erop dat er een (geheime) hand van de religie aan het werk was, die er in werkelijkheid niet was, want deze tragedie heeft plaatsgevonden omdat de *onderdanen* actie ondernamen naar wat zij dachten dat Allah hun ingaf.

Dergelijke uitspraken deed ook senator Zalmay, vertegenwoordiger van de *wetgevende macht*, die eenzelfde interpretatie hanteerde. “This is the horrible and hated person who was punished by our Muslim compatriots for her action. Thus, they proved to her masters that Afghans want only ... Islam and cannot tolerate imperialism, apostasy and spies. This is the apostate woman who set the Quran on fire in the Shah-e Du Shamshira shrine. Our Muslim compatriots beat her... and set her on fire, giving her the punishment [she deserved].”⁶⁴⁵ Hij beschouwde het gebeuren als een manifestatie van de geloofsijver van zijn volk. Hiermee sprak hij dus niet meer als vertegenwoordiger van de wetgevende macht, maar als spreekbuis van het geloof. Verderop zal blijken hoe ongezonder het is als religieuze interpretaties in de

⁶⁴² “Additionally, the Kabul police chief initially claimed Farkhunda was mentally ill, something the family denies.

“The police chief told me that he had told the media that she had mental problems, and that was why she had burned the Qu’ran. He said, ‘You have to confirm this’,” Malikzadah said.” In:

Sune Engel Rasmussen, “Family of Afghan Woman lynched by mob take comfort from tide of outrage”, *The Guardian* (23 maart 2015), <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/23/attention-from-media-family-would-be-in-danger> (20 januari 2019).

⁶⁴³ “Farkhunda’s family were told by police to leave Kabul for their own safety.” In:

Kargar, “Farkhunda: the making of a martyr”, <https://www.bbc.com/news/magazine-33810338>.

⁶⁴⁴ Borhan Osman, “The Killing of Farkhunda (2): Mullahs, feminists and a gap in the debate”, *Afghanistan Analyst Network* (29 April 2015), <https://www.afghanistan-analysts.org/the-killing-of-farkhunda-2-mullahs-feminists-and-a-gap-in-the-debate/> (geraadpleegd: 14 April 2019).

⁶⁴⁵ Ibid.

praktijk toegepast worden. Het positieve recht in Afghanistan is dus volledig ondergeschikt aan de superieur geachte religieuze normen.⁶⁴⁶

Dan volgt de uitspraak van een vertegenwoordiger van de *geestelijke macht*. Niazi, een erkende Afghaanse imam, met een PhD-titel in het Islamitisch recht aan het Al Azhar Instituut in Egypte, en universitair docent in Kabul. Hij stelde dat de mensen die Farkhunda hadden gedood correct hadden gehandeld en dat de politie geen recht heeft deze mensen te arresteren. Als ze gearresteerd zouden worden, hebben deze mensen het recht in opstand te komen.⁶⁴⁷ Hieruit blijkt hoe zwak het rechtssysteem is, een geestelijke kan beslissen dat de politie niet het recht heeft om daders te arresteren. Hier zien we dat deze geestelijke macht in feite de *rechterlijke macht* vervangt.

Hij plaatste zijn denkbeelden boven de ‘democratisch’ gelegitimeerde macht van de politie, namelijk het handhaven van de orde en veiligheid. Niazi stelt zich, net zoals de politiechef, de onderminister en de senator, boven de wet. Hun uitspraken kunnen daarmee niet anders gekarakteriseerd worden als *illegaal*, zonder enige legitimiteit vanuit het perspectief van de grondwet. Daarmee ontbreekt er ook bij de politie het bewustzijn en plichtsgevoel om de wet te handhaven. Er is niemand die de imam erop wijst dat hij een juridische schuld op zich neemt. De imam geeft eigenlijk een religieus-morele rechtvaardiging aan moordenaars in de samenleving; daarmee geeft hij de bevolking ook het recht om in opstand te komen. Dat is een interpretatie van deze inhumane daad als een uiting van een natuurlijk recht van het volk. Volgens Niazi zijn religieuze sentimenten de essentiële bron van rechtvaardiging en die staan boven de legitimiteit van seculiere wetgeving.

Alle bovenvermelde personen vertegenwoordigen de drie takken van de Trias Politica. Ze doen een beroep op irrationele gevoelens en overtuigingen van de bevolking en niet op ratio en de wet. De vertegenwoordigers van de staat beroepen zich op de superioriteit van een specifieke (religieuze) opvatting over goed en kwaad.

De omstandigheden veranderen: wat gebeurde direct na de moord op Farkhunda? De situatie was totaal veranderd: er kwamen vele vrouwen in opstand. Duizenden Afghaanse vrouwen, vooral in Kabul, maar ook wereldwijd, uitten massaal hun afschuw. Ze voelden dat het verlies aan waardigheid van de vrouw zijn dieptepunt had bereikt, zeker in Afghanistan. Dieper kunnen vrouwen niet geminacht worden. Er gingen ook een groep mannen de straat op die stelling namen voor de rechten van de mensen, om naast de tienduizenden vrouwen gerechtigheid te eisen. Vooral de vrouwen maakten duidelijk dat deze schending van de rechten van vrouwen niet meer te verdragen was. Ze eisten niet alleen de berechting

⁶⁴⁶ Ibid.

⁶⁴⁷ Nushin Arbazadah, “What a Mob Says About the State of Islam in Afghanistan”, *Foreign Policy* (26 maart 2015) <https://foreignpolicy.com/2015/03/26/what-a-mob-says-about-the-state-of-islam-in-afghanistan/> (geraadpleegd: 14 april 2019).

van de daders, maar ook van de apologeten. De situatie in de hoofdstad Kabul veranderde in één oogopslag in het voordeel van de Farkhunda's verdedigers.⁶⁴⁸

De bovengenoemde vier personen veranderden, onder druk van de publieke opinie, van standpunt. Nu bleek dat een grote meerderheid van de burgers, vooral vrouwen, anders bleken te denken over de geuite *basiswaarden* en nu de positie van de vier genoemde actoren in gevaar kwam, namen ze hun eerdere woorden terug. Ze pasten hun oorspronkelijke religieuze boodschap aan aan de nieuwe machtsverhoudingen, dit als gevolg van de plotselinge massale opstand van de vrouwen in Kabul en de rest van Afghanistan.⁶⁴⁹

Ook de imam Niazi kwam dus terug op zijn woorden, hoewel hij volgens hemzelf fout weergegeven zou zijn. Volgens hem gingen zijn uitspraken over het gevaar voor de overheid van opstand, door de te zwakke (rechterlijke) bescherming van de Islam: "I have always been and will continue to be against arbitrary trials. Farkhunda was murdered by the common people who believed she actually burnt the Quran. In that Friday sermon, using that incident, I tried to alert the government of the building of public anger against the state for its inaction towards incidents of blasphemy and mockery of Islamic ordinances. I did not approve Farkhunda's killing by any way. I said whether Farkhunda really burnt the Quran or not, what the people did to her was a result of the increasingly public lack of confidence in the government to apply the law in cases related to insult of the people's holy beliefs. The media and anti-religion currents misused the widespread sympathy with Farkhunda to undermine the ulama."⁶⁵⁰ De daad moet met voorbedachte rade gepleegd zijn, en de dader kan zelfs een lichtere straf krijgen door oprecht spijt te betuigen, wat getuigt van politiek-religieus opportunisme.

De manier waarop deze misdaad in Afghanistan tegen een weerloze moslima in het openbaar werd gepleegd, is een weerspiegeling van de conditie van het burgerschap in Afghanistan. De misdaad werd niet ver van het presidentiële paleis in Kabul gepleegd door willekeurige moslimvoorbijgangers, voor de ogen van de veiligheidsautoriteit (politie).

Dit vertelt ons veel over zowel de interpretatie van goddelijk bevel, als over de rol van westerse missies in Afghanistan, met betrekking tot de export van de democratische rechtsstaat. President Bush stelde

⁶⁴⁸ "Two days later, on 24 March, thousands of women and men marched through Kabul, chanting "We are all Farkhunda!" and demanding justice. Some of the protesters painted their faces red to mirror the image of Farkhunda's bleeding face."

Kargar, "Farkhunda: the making of a martyr", <https://www.bbc.com/news/magazine-33810338>.

⁶⁴⁹ "But by the evening of the following day, the narrative had changed. An investigation by the ministry of Hajj and Religious Affairs found no evidence that Farkhunda had burned the Koran. The imams and officials retracted their statements of support for the lynching, and in time Hasanzada and Stanekzai were sacked."

Ibid.

⁶⁵⁰ Osman, "The Killing of Farkhunda (2)", <https://www.afghanistan-analysts.org/the-killing-of-farkhunda-2-mullahs-feminists-and-a-gap-in-the-debate/>.

immers dat hij er voor zou hebben gezorgd dat er meer vrijheid voor Afghanen en in het bijzonder voor vrouwen, zou zijn: "Today women are free, and are part of Afghanistan's new government."⁶⁵¹

De zaak Farkhunda werpt tevens enig licht op het verband tussen recht en rechtvaardigheid in het algemeen. Ik zal dit verband vanuit zowel een rechts-positivistisch als een moreel perspectief analyseren.

Vanuit een rechts-positivistisch perspectief gezien, ontkennen de daders op tweeledige wijze het recht. Zo rechtvaardigen de daders hun daad vanuit een goddelijk bevel en willen ze geen andere interpretatie van het begrip recht erkennen. De daders zien een noodzakelijk verband tussen recht en rechtvaardigheid, maar niet als een politiek of sociologisch verband. Volgens het rechts-positivistische principe is het recht een gestolde macht, werkzaam in een bepaalde samenleving, en is het als rechtsnormen door de mensen in de wet vastgelegd. De daders waren, volgens hen, trouw aan een ander principe, te weten een religieus-moreel principe, dat voor het rechts-positivisme niet primair van belang is om als recht te kunnen gelden. De daders bleken het recht niet te erkennen als een sociaal-politieke orde van een centraal-politiek georganiseerde gemeenschap. De daders negeerden openlijk de maatschappelijke orde en vooral de handhaving door de politie die op legitieme wijze macht uitoefent. Iedere dader zag zichzelf als rechter en handhaver. Het monopolie van geweld door de staat werd openlijk genegeerd. Een moderne definitie van het recht past dus niet bij de handelingen van de daders.

Hoe valt de moord op Farkhunda dan te duiden vanuit een moreel perspectief? Had hun daad überhaupt een morele basis? Hoe kunnen we erachter komen of de daders volgens een ethische norm hebben gehandeld of juist niet? Men kan in het geval van de moord op Farkhunda kijken naar wie deze daad goedkeuren of juist verwerpen. Gezien de massale reacties op lokaal, maar ook op mondiaal niveau, keurden mensen deze daad massaal af. Maar er waren ook mensen, zoals een aantal Imams in Afghanistan, die deze daad juist goedkeurden.

Kunnen we dan zeggen dat mensen die de moord op Farkhunda afkeuren, leven volgens ethische normen en de daders en hun apologeten niet? We moeten volgens moraalfilosoof Peter Singer twee dingen goed onderscheiden: "ten eerste het onderscheid tussen leven volgens de (naar onze mening) juiste ethische normen en leven volgens (naar onze opvatting) verkeerd begrepen ethische normen; ten tweede het onderscheid tussen leven volgens enkele ethische normen en leven volgens geen enkele ethische norm."⁶⁵²

⁶⁵¹ Bush, "George Walker Bush's Second State of the Union", [https://en.wikisource.org/wiki/George W. Bush%27s Second State of the Union Address](https://en.wikisource.org/wiki/George_W._Bush%27s_Second_State_of_the_Union_Address).

⁶⁵² Peter Singer, *Een ethisch leven*, 34-35.

Singer laat zien dat er twee manieren zijn om een handeling ethisch te analyseren, waar hij tegelijkertijd toont dat de eerste manier informatie te kort komt om een handeling goed te analyseren. Hieronder heb ik beide manieren kort samengevat. *Manier 1*: Mensen die een handeling afkeuren vanuit een ethische overweging en dit ook niet zouden doen en mensen die geen overtuiging over een dergelijke handeling hebben en zich niet door deze overtuiging laten beperken in hun handelen. Toepassend in het voorbeeld van Farkhunda maken we dus een onderscheid tussen mensen die de moord op Farkhunda afkeuren en tussen mensen die geen enkele overweging hebben over deze moord. *Manier 2*: Onderscheid 1: Mensen die een handeling afkeuren vanuit een ethische overweging en mensen die diezelfde handeling goedkeuren vanuit een ethische

In het geval van de daders die Farkhunda hebben vermoord, moeten we, als we Singers onderscheid toepassen, het onderscheid maken tussen de daders die hun handeling als ethisch juist zien en de daders die hun handeling als ethisch fout zien.

Sommige daders begingen de misdaad omdat zij het moreel juist achtten om mensen te doden die tegen de wil van Allah gehandeld hebben.⁶⁵³ Ze nemen dus een ethische norm als grondslag om hun daad te rechtvaardigen. Ze vinden om deze reden dat ze nog steeds de juiste handeling hebben begaan. Volgens Singer handelen dergelijke daders ethisch, aangezien ze een ethische overweging hebben gemaakt welke een ethische norm vormt, die als reden dient waarom de daden ‘goed’ zouden zijn. Ze leven dus niet volgens conventionele ethische normen, maar ze leven wel degelijk volgens (andere) ethische normen.

De groep die hier tegenover staat, zijn daders die de overtuiging hebben dat de moord slecht was. Dit is een moeilijke groep om te analyseren. We kunnen alleen kijken naar daders die de daad achteraf hebben afgekeurd, met bijvoorbeeld als argument dat de moord berustte op een foutieve uitleg van de Koran en daarmee dus niet het bevel van Allah was. Ook zou je kunnen kijken naar mensen die wisten dat het fout was om deze daad te begaan en alsnog ermee doorgingen. Het is wel de vraag of er daadwerkelijk veel mensen tot deze groep behoren.

Nu we Singers eerste onderscheid gemaakt en uitgewerkt hebben, moeten er gekeken worden naar zijn tweede onderscheid, namelijk de daders die de moord goed of slecht vonden en de daders die hier niet over nagedacht hebben.

De eerste groep bestaat natuurlijk uit de bovengenoemde twee groepen, namelijk de daders die de moord goedkeuren én de daders die de moord afkeuren. Deze moeten onderscheiden worden van de mensen die geen ethische overweging lieten meespelen in het begaan van de moord.

Deze laatste groep daders handelde dus niet vanuit een ethische overweging, maar voerde bijvoorbeeld als reden aan dat ze meededen, omdat andere daders het ook deden. Met andere woorden: zij volgden de massa zonder zelf na te denken of zonder een ethische overweging te maken. Deze mensen kunnen hun daden niet met een of andere ethische rechtvaardiging verantwoorden. Ze volgden als kuddedieren de massa, en dat is geen morele handeling, dus ook niet goed of slecht. Ze wilden noch beargumenteren noch verdedigen of hun daden juist waren, terwijl de andere groep wel een bepaalde, vaak moreel-religieuze, rechtvaardiging had voor hun daden. Vaak was de rechtvaardiging gebaseerd op de verdediging van hun religie, het goddelijk bevel, of een fout interpreteren van het goddelijk bevel. Of mensen deze argumenten goed- of afkeuren is een andere zaak, maar de poging tot rechtvaardiging

overweging. Hier onderscheiden we de mensen die de moord afkeuren ten opzichte van de mensen die de moord goedkeuren. Onderscheid 2: Mensen die een ethische overweging over een handeling hebben en mensen die geen enkele ethische overweging over de handeling hebben. Hier wordt het onderscheid gemaakt tussen mensen die de moord goed of afkeuren en mensen die geen ethische overweging hierover hebben.

⁶⁵³ “Ze voelden zich genoodzaakt om hun geloof te beschermen.” In:

Noor, “Straf Moordenaars van Afghaanse Farkhunda”, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/straf-moordenaars-van-afghaanse-farkhunda~ba2a4788/>.

betekent dat het binnen het ethische domein hoort.⁶⁵⁴ Dat velen hun daad onrechtvaardig vinden en ook afkeuren, betekent niet dat zij onethisch hebben gehandeld. Zij hebben dan, volgens de mensen die de daad verwerpen, verkeerde ethische normen gevolgd of deze normen verkeerd begrepen. Zij hadden wel een reden om Farkhunda te vermoorden en soms waren zij er nog trots op ook.

Uit deze onderscheiden kan geconcludeerd worden dat de groep daders die de moord afkeurt waarschijnlijk niet groot is. De grootste groep daders bestaat uit mensen die een rechtvaardiging voor hun daad hebben, maar er moet bij opgemerkt worden dat er dus ook daders zijn die geen ethische verantwoording voor hun daad hebben en, als we Singers onderscheid volgen, dus geen ethische handeling hebben gepleegd.

De vraag rijst waarom mensen met dezelfde religie en hetzelfde goddelijke bevel niet tot dezelfde ethische norm komen. Heeft dit te maken met een onjuiste ethische norm of heeft dit te maken met botsende interpretaties van de ethische normen van een religie? Waarom is een Imam, die zelf (zogenaamd) meer verstand heeft van het Goddelijk Bevel, eerst de mening toegedaan dat de moord goed en rechtvaardig was, maar wijzigt hij zijn standpunt nadat de publieke opinie zich tegen hem keerde? Had hij het Goddelijk Bevel gewoon verkeerd begrepen? De vraag is of de Goddelijke normen zo flexibel en aanpasbaar zijn, of dat het opportunisme afhankelijk is van de tijdelijke omstandigheden, die een totaal andere interpretatie van het Goddelijk Bevel eisen?

Gezien het feit dat het Goddelijk Bevel binnen verschillende religies anders wordt vastgelegd en zelfs binnen de monotheïstische godsdiensten door de eeuwen heen op zeer uiteenlopende manieren geïnterpreteerd wordt, heeft vandaag de dag vrijwel elke islamitische gemeenschap eigen rechtsregels ontwikkeld. Terwijl de Taliban in Afghanistan vrouwen stenigt, staat een van hun geestelijke vaders, Saoedi-Arabië, dat in de praktijk niet toe. Een ander gegeven is dat de waarden en normen in een islamitisch land als Afghanistan in de praktijk niet blijken te werken. Als de meeste 'gewone, niet-fundamentalistische' moslims deze daad afkeuren, waarom is deze meerderheid dan niet in staat om dit soort daden te voorkomen?⁶⁵⁵ Dit zal ook te zien zijn in de casus die hierna wordt uitgewerkt: de zaak van Asia Bibi in Pakistan.

⁶⁵⁴ Peter Singer, *Een ethisch leven*, 5.

⁶⁵⁵ Hierbij moet worden opgemerkt dat een aantal beruchte moordenaars van Farkhunda wel in de gevangenis zijn beland. Dit is opmerkelijk aangezien ze namens de islam en Allah deze moord hebben gepleegd in een islamitisch land, maar dezelfde islamitische sharia (als geldige rechtsnorm) veroordeelt hen tot een gevangenisstraf. Dit gebeurde overigens wel onder druk van de publieke opinie en onder internationale druk. Dit is een voorbeeld van hoe problematisch het is om religieuze uitgangspunten als reden te gebruiken in de rechtsspraak.

5.4.2. De zaak Asia Bibi: Een recent voorbeeld van de toenemende intolerantie tussen verschillende geloofsgemeenschappen

Het hartverscheurende verhaal van Asia Bibi uit Pakistan gaat over een groep moslimvrouwen, dorpsgenoten van Asia Bibi die haar beschuldigden van het door aanraking haram (onrein) maken van het drinkwater. Dit conflict escaleerde en uiteindelijk werd Asia Bibi beschuldigd van blasfemie, een misdrijf waarop in Pakistan de doodstraf kan staan.⁶⁵⁶ Ze werd hiervoor veroordeeld door een sharia rechtbank en 8 jaar later werd ze door het hoog gerechtshof vrijgesproken.⁶⁵⁷ Een groep moslimextremisten accepteerden deze vrijspraak niet en gingen dagenlang de straat op om te demonstreren tegen het oordeel van het hoog gerechtshof en om te eisen dat de vrijspraak omgezet moest worden in de doodstraf. Asia Bibi en haar advocaat werden met de dood bedreigd, waarna haar advocaat naar Nederland moest vluchten.⁶⁵⁸ Verschillende Europese landen, waaronder Nederland hebben de familie van Asia Bibi en haar advocaat asiel aangeboden.⁶⁵⁹ Na haar vrijlating moest Asia Bibi op een geheime locatie worden ondergebracht, waarna ze uiteindelijk op een vliegtuig werd gezet, naar een tot nu toe onbekend (waarschijnlijk Europees) land.⁶⁶⁰

Een andere schokkende casus in Pakistan is de rechtszaak omtrent Safia Bibi:

“Toen bijvoorbeeld Safia Bibi, een dertienjarig blind meisje in 1983 in de Punjab door de zoon van haar werkgever werd verkracht, werd deze vrijgesproken omdat ze volgens de maatstaven van de sharia niet in staat was hem te identificeren. Maar omdat ze zwanger was en ongetrouwd, was er onmiskenbaar bewijs voor zina.⁶⁶¹ De rechter veroordeelde het zwangere meisje tot slechts dertig zweepslagen... uit mededogen, aldus de rechter,

⁶⁵⁶ Zie voor meer informatie over de herlevende belangstelling van blasfemie:

Paul Cliteur (red) en Tom Herrenberg (red), *The Fall and Rise of Blasphemy Law* (Leiden: Leiden University Press, 2016).; Alan Dershowitz, *Blasphemy: How the Religious Right is hijacking our Declaration of Independence* (Hoboken en New Jersey: John Wiley & Sons, 2007).; Tom Herrenberg, “Denouncing Divinity: Blasphemy, Human Rights, and the Struggle of Political Leaders to defend Freedom of Speech in the Case of *Innocence of Muslims*”, *Ancilla Iuris* 1 (2015) 1-19.

⁶⁵⁷ Eildelt Mulder, “De Pakistaanse Asia Bibi is ter dood veroordeeld, om een slok water”, *Trouw* (12 oktober 2018) <https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/de-pakistaanse-asia-bibi-is-ter-dood-veroordeeld-om-een-slok-water~afbf21da/> (geraadpleegd: 11 november 2018).

⁶⁵⁸ Toef Jaeger, “Ik wilde het land eigenlijk niet uit voordat Asia Bibi weg kon”, *NRC Handelsblad* (5 november 2018) <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/05/ik-wilde-het-land-eigenlijk-niet-uit-voordat-asia-bibi-weg-kon-a2753957> (24 november 2018).

⁶⁵⁹ Dit wijst op de rol van Nederland in de internationale betrekkingen en de globale positie die Nederland (als mijn onderzoeksobject naast Afghanistan) inneemt.

⁶⁶⁰ Casper van der Veen, “Pakistaanse Christen Asia Bibi vrijgelaten”, *NRC Handelsblad* (7 november 2018), <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/07/pakistaanse-christen-asia-bibi-vrijgelaten-a2754383> (geraadpleegd: 22 november 2018).

⁶⁶¹ Zina is een term in de islamitische (sharia-) wetgeving die in het algemeen slaat op (volgens de shariawetgeving) onwettige seksuele gemeenschap.

aangezien het om een blinde ging. (Toen de felle protesten luwden, heeft het federale shariahof het vonnis herzien en uiteindelijk vernietigd.)”⁶⁶²

Hieruit blijkt dat het shariagerechtshof, dat oordeelt naar islamitische wetgeving, onder druk wordt gezet om haar oordeel te wijzigen. De publieke opinie was het dus dit keer oneens met hoe de shariawetgeving in deze zaak werd toegepast. De publieke opinie bestond uiteraard in Pakistan uit voornamelijk de meningen van moslims. Er is duidelijk ook een verschil in hoe moslims onder elkaar hun geloof ervaren en hoe zij denken dat het in het recht moet worden toegepast. Hier was de situatie eigenlijk omgekeerd aan die van Asia Bibi, waar een groep extremistische moslims tegen de rechtsspraak ingingen en de vrijpraak probeerden te voorkomen, waren het in de casus van Safia Bibi de ‘gewone moslims’ die tegen deze extremistische interpretatie van de sharia in opstand kwamen, aangezien deze interpretatie en toepassing van de sharia als onrechtvaardig werd ervaren.

Wat leert dit ons over het onvermogen van religie om als binding tussen mensen te fungeren? Op de eerste plaats zorgt religie ervoor dat dorpen gespleten worden in gescheiden gemeenschappen door de verschillende geloven in dat dorp. Maar opvallender is dat zelfs binnen geloofsgemeenschappen (in bovenstaand voorbeeld de Islam) er scheidingen ontstaan. De extremisten (in bovenstaand voorbeeld) accepteren immers niet het gezag van het hooggerechtshof dat, net als de shariarechtbank, zijn oordeel velt op basis van een islamitische wetgeving. Hoe kan hier nu een perspectief worden gevonden om deze treurige zaak op te lossen? Opvallend is dat de steun, die Asia Bibi van de wereld ontvangt, vooral afkomstig is uit de christelijke hoek. Wordt ze nu gesteund als mens uit medemenselijkheid of als christen die om haar christelijkheid beschermd moet worden. Het asielaanbod uit Nederland kwam voort uit de Kamervragen die voornamelijk gesteld werden door de drie christelijke partijen, te weten het CDA, ChristenUnie, SGP.⁶⁶³ Handelen goed bedoelende mensen niet vanuit hun eigen sektarische hoek en, doordat religieuze redenen primair zijn gesteld, dus niet vanuit de omarming van universele mensenrechten en plichten?⁶⁶⁴

⁶⁶² Kwame Anthony Appiah, *De Erecode, hoe morele revoluties plaatsvinden*, Willem Visser (vert) (Amsterdam: Boom Uitgevers, 2016) 173.

⁶⁶³ Ook D66 wilde Asia Bibi asiel geven, maar doordat het om drie christelijke partijen gaat, samen met een niet-expliciet christelijke partij, lijkt dit te betekenen dat de voornaamste reden voor de vragen voortkwam uit christelijke overwegingen, maar dat dit niet de enige overwegingen waren. Het idee is dus dat het niet alleen een christelijk asielaanbod is, maar wel voornamelijk christelijk.

Trouw, “Tweede kamer wil Asia Bibi onderdak bieden”, *Trouw* (4 November 2018)

<https://www.trouw.nl/religie-en-filosofie/tweede-kamer-wil-asia-bibi-onderdak-bieden~afa47529/> (24 november 2018).

⁶⁶⁴ Als Asia Bibi geen christen was geweest, dan kan men zich afvragen worden, of ze überhaupt het nieuws had gehaald, laat staan dat de westerse politiek met aan deze casus bemoeid had. Duizenden moslimvrouwen die in een aantal Islamitische op vergelijkbare wijzen berecht worden, bereiken het nieuws niet en als ze het nieuws een keer wel bereiken, dan komt het bijna niet voor dat de politiek hier stappen in onderneemt die verder gaan dan de symbolische tik op de vingers.

5.4.3. De zaak Yitzhak Rabin: een voorbeeld van religieus geweld in de Joodse gemeenschap.

De voorgaande twee voorbeelden waren ontleend aan de wereld van de islam. Het volgende voorbeeld is ontleend aan de wereld van het jodendom. Op 4 november 1995 werd de Israëlische minister-president Yitzhak Rabin vermoord door een zekere Yigal Amir.⁶⁶⁵ Deze was een fel tegenstander van de Oslo-akkoorden, waarmee de daad politiek gemotiveerd leek te zijn. De rol van religie hierin, specifiek de ultra-orthodoxe Joodse gemeenschap, blijkt uit het ritueel dat de rabbi's op de vooravond van de moord uitvoerden. Het ritueel heette de *pulsa de-nura* en hield het oproepen tot het doden van Rabin in. Dit ritueel werd uitgevoerd tijdens een religieuze bijeenkomst.⁶⁶⁶ Zo werd de moord op Rabin moreel goedgekeurd door de religieuze verplichting die de rabbi's oplegden middels het ritueel. Het ritueel voert terug op religieuze formules uit de Torah.

De dader (Amir) werd veroordeeld en zit nog steeds gevangen. Hij blijft tot op de dag van vandaag achter zijn daad staan. Zijn rechtvaardiging is religieus van aard, waarmee veel joodse extremisten Amir als held en als voorvechter van de joodse religie beschouwen. Amir is echter volgens een Israëlische rechtbank veroordeeld en helaas lijkt de moord op Rabin het gewenste effect te hebben gehad, aangezien er tot op heden geen voortzetting is van de Oslo-akkoorden en er weinig progressie is voor een (vreedzame) oplossing van het Israël-Palestina conflict. Deze singuliere religieuze moord heeft haar stempel gedrukt op Israël en nog steeds wakkert deze zaak geweld aan. Ook toont dit voorval aan dat de acties door een enkele terrorist wel degelijk grote gevolgen kan hebben voor de wereldorde.

5.4.4. De zaak George Tiller: een voorbeeld van religieus geweld door een christenfundamentalist.

Het volgende voorbeeld is niet ontleend aan de wereld van de islam of die van het jodendom, maar aan die van het christendom. Op 30 juni 2009 werd in de V.S. een abortusarts, George Tiller, vermoord door een christenfundamentalist genaamd Scott Roeder.⁶⁶⁷ Deze verklaarde dat hij een religieus-morele rechtvaardiging had voor zijn daad. Hij wilde, middels zijn daad, het ongeboren (heilige) leven beschermen.⁶⁶⁸ Ook verklaarde hij dat de kerk waarin hij Tiller had doodgeschoten een 'synagoge van Satan' was.⁶⁶⁹ De rechter veroordeelde de dader, volgens het seculiere strafrecht van de staat Kansas, tot levenslang. Roeder toonde geen respect, middels zijn daad, voor het zelfbeschikkingsrecht van het

⁶⁶⁵ Ik zal hier een korte samenvatting van de casus geven op basis van de informatie en inzichten in het boek 'Het Monotheïstische Dilemma' van Paul Cliteur. Voor een uitgebreidere beschrijving en uitleg, zie:

Paul Cliteur, *Het Monotheïstische dilemma* (Amsterdam-Antwerpen: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2010) 18-21.

⁶⁶⁶ Paul Cliteur, *Het Monotheïstische dilemma*, 19.

⁶⁶⁷ Ibid, 21-24.

⁶⁶⁸ Het is eigenlijk hypocriet om de heiligheid van leven te willen beschermen door de heiligheid van leven, middels moord, te schenden.

⁶⁶⁹ Ibid..

slachtoffer, noch voor de burgerlijke rechtsorde, welke voor alle burgers geldt, ongeacht hun geloofsovertuiging. Zijn daad had tot gevolg dat voor voorvechters van vrouwenrechten Tiller een held werd, terwijl aan de andere kant tegenstanders van abortus met een manifest kwamen, waarin geweld werd gerechtvaardigd om abortus te voorkomen, aangezien “alle middelen die legitiem zijn om een *geboren* kind te beschermen, ook mogen worden gebruikt om een *ongeboren* kind te beschermen.”⁶⁷⁰

5.4.5. *Religieus-neutraal burgerschap*

Dit waren een aantal voorbeelden waarin de religie een kwalijke rol speelde, waarbij er mag worden gehoopt dat de staatsrechtelijke wereldorde en democratische regimes dit religieuze gezag veroordelen. Dit betekent zeker niet dat alle conflicten veroorzaakt worden door religies en religies altijd een dergelijke rol spelen. Vele conflicten hebben een andere grond en beweegredenen om te ontstaan. Ook bestaan er sommige religieuze bewegingen die wel strijden voor mensenrechten en zoeken naar verbinding tussen mensen. Zowel religie als democratie, in het geval van een aantal recente Amerikaanse oorlogen, worden wel vaak gebruikt als reden om oorlogen te starten, terwijl vaak andere belangen belangrijker zijn.

Bovenstaande voorbeelden schilderen een nogal negatief beeld van religie, toch bood religie in het verleden de mensen hoop en soelaas, maar dit waren beloftes die het geloof in vele gevallen onmogelijk waar kon maken.

In de middeleeuwen bood het geloof de enige hoop op het gebied van besmettelijke ziekten door het uitspreken van een gebed. Er waren immers geen werkzame medische hulpmiddelen beschikbaar. Tegenwoordig zullen noch de paus noch de ayatollah of de opperrabbijn in Jerusalem een ebolapatiënt in hun gebouw toelaten om hun te genezen door middel van een gebed. De zieken worden direct doorverwezen naar de gezondheidsdiensten.

Ook in zijn recente werk, “21 lessen van de 21^e eeuw”, wijst Harari op de problematische rol van religies bij het oplossen van wereldproblemen.⁶⁷¹

Op de eerste plaats heeft de moderne wetenschap de religie verdrongen als oplossing voor praktische problemen in de landbouw (zoals oogstkalenders) en medische zorg.

Daarnaast falen traditionele religieuze economische modellen bij de oplossing van problemen die ontstaan in een geglobaliseerde economie. Dan blijft alleen de rol van religie over als identiteitsvormend element. Het probleem is, aldus Harari, dat dit gekaapt is door nationalistes, zoals het geval is met de orthodoxe kerk in Rusland of de Joodse natie zoals die recent uitgeroepen werd door de Israëlische regering. De traditionele religies bevatten universele waarden, maar deze worden ingezet als politiek

⁶⁷⁰ Ibid, 23

⁶⁷¹ Harari, *21 lessen voor de 21ste eeuw*.

strijdmiddel van hedendaagse nationalisten.⁶⁷² Dit is niet zozeer de schuld van religie, maar vooral te wijten aan het misbruik van religie door nationalistische bewegingen. Maar het betekent ook dat religies zich tegen misbruik van de religies zelf zouden moeten verzetten. Als een kankerpatiënt door bijvoorbeeld een pastoor zou worden afgeraden een arts te raadplegen, omdat hij voor de patiënt zal bidden en hem daarmee zal genezen, is hij strafbaar door het weigeren van hulp aan iemand in nood. De moderne democratische rechtsstaat heeft eigenlijk de normen en grenzen bepaald waarbinnen hij zijn eisen kan stellen.

Historisch gezien is er een grote kloof tussen de oorspronkelijke leer van elke afzonderlijke geloofsdienst enerzijds en de geloofspraktijken anderzijds. Bertrand Russells uitspraak over deze kloof binnen het Christendom blijkt van toepassing te zijn op alle andere geloofsgemeenschappen: “Organisaties leiden hun eigen leven, onafhankelijk van de bedoeling van hun stichter. Het meest frappante voorbeeld is de katholieke kerk, die Jezus en zelfs Paulus verbazen zou.”⁶⁷³ Maar dit geldt natuurlijk net zozeer voor Mozes betreffende het Jodendom en de profeet Mohammed betreffende de Islam. Helaas is het zo dat in de huidige wereld mensenrechten, waarvan er een aantal wel degelijk in de heilige boeken te vinden zijn, vaak niet expliciet deel uitmaken van de interpretaties van de organisaties. De organisaties zouden hun voortbestaan dan ook eigenlijk moeten verzekeren door hun lezingen aan deze tijd te verbinden en de beste manier om dat te doen is middels mensenrechten.⁶⁷⁴

Uit bovenstaande voorbeelden volgt dat religie niet noodzakelijk een moreel verbindend element kan vormen tussen burgers, tenzij in de geloofstellingen is opgenomen dat alle mensen zijn als een kind van God en dus gelijk zijn. Daarmee kan religie wel als ethische ondersteuning dienen voor de notie dat alle mensen gelijke rechten hebben. Helaas zijn hiervan in de dagelijkse religieuze praktijken maar heel weinig voorbeelden te vinden. Maar mensen die zich wel op die manier door hun geloof laten inspireren dienen als een lichtend baken van de medemenselijkheid.

Religies heden ten dagen zorgen dus voor veel verdeeldheid, maar het religieus-neutrale principe van de rechten van de mens zou meer eenheid en binding kunnen creëren. Indien een religie nu dezelfde waardes als die van de UVRM verkondigt, ondersteunt en promoot, dan kan die religie een toegevoegde waarde hebben als motivering van de gelovige burger. Ook als de staat ergens de rechten van de mens

⁶⁷² Ibid, 175.

⁶⁷³ Russell, *Geschiedenis van de Westerse Filosofie*, 10.

⁶⁷⁴ Hier speelt een probleem, dat inherent is aan de secularisatie. Enerzijds wordt van geloofsgemeenschappen verwacht dat zij de gelijkwaardigheid van (andere) gelovigen en niet-gelovigen en de universaliteit van op mensenrechten gebaseerde rechtsregels respecteren, anderzijds kunnen de geloofsgemeenschappen met een beroep op de vrijheid van godsdienst eisen dat de staat zich niet bemoeit met de manier waarop de leden van een geloofsgemeenschap hun geloof wensen te praktiseren. Hiertegen kan echter worden ingebracht dat in een (religieus-neutrale) rechtsstaat de rechtsnormen prioriteit hebben op de culturele en religieuze normen. Voor de sociale cohesie in de samenleving is van cruciaal belang dat burgers in de publieke ruimte één gezamenlijke rechtsnorm erkennen die boven de culturele en religieuze verschillen staat. De religieuze organisaties houden duizendjaar oude tradities in stand, die niet meer altijd voldoen aan de eisen van deze (seculiere) tijd. Mensenrechten zijn een goede manier om wel hieraan te voldoen, doordat mensenrechten ook het belang van religieuze mensen omvatten (en natuurlijk van niet-religieuze mensen).

miskent, kan de gelovige vanuit de combinatie van dit religieus-neutrale principe én de religieuze overtuigingen protest tegen de staat aantekenen op een wijze die zowel religieus verantwoord is, als, middels bijvoorbeeld de UVRM, ook statelijk en interstatelijk verantwoord is.⁶⁷⁵ Denk bijvoorbeeld aan de Lutheraanse theoloog Dietrich Bonhoefer, een lid van het verzet tegen Hitler en Nazi-Duitsland, die onder andere Joden naar Zwitserland hielp vluchten.⁶⁷⁶

Een religie die, zoals hierboven beschreven, bijvoorbeeld de UVRM onderschrijft, mag nog steeds geen deel uitmaken van de staatsmacht. De scheiding tussen kerk en staat is noodzakelijk, ook al is de religie ‘goed’, aangezien de staat ook “staat voor gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid, ook van de vrijheid om van godsdienst verschoond te blijven.”⁶⁷⁷ Als we leren om het religieuze discours achter ons te laten en een gedeelde religieus-neutrale taal te leren spreken, middels een autonome ethiek, dan kunnen we een brede wereldethiek hanteren. Dat veronderstelt de neutraliteit van de staat inzake de verhouding tot religie. Vaak wordt vergeten dit als norm te beschouwen.⁶⁷⁸ Dit zou moeten worden gewaarborgd doordat “de staat zijn burgers zou moeten aanspreken op hun status als staatsburger, niet op hun lidmaatschap van een religieuze of etnische groepering.”⁶⁷⁹

⁶⁷⁵ Religieus verantwoord omdat de mensenrechten deel zijn van en centraal staan in deze religie. Statalijk en interstatelijk, omdat staten als ze lid zijn van de V.N. de UVRM ondertekend hebben en daarmee verplicht zijn zich eraan te houden, dus als zo’n staat de UVRM schendt is het volgens de staat zelf verplicht dit te voorkomen.

Verenigde Naties, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (10 december 2018)

<https://www.navigator.nl/document/2a4b05b7619ad831d99cd0f3efc7f1f5/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens-10-12-1948-tot-?ctx=0143a9b42d4385e24dfcf97caecc4e4e>

⁶⁷⁶ Franklin Sherman, “Dietrich Bonhoefer, german theologian”, *Encyclopædia Britannica* (Datum laatste wijziging onbekend) <https://www.britannica.com/biography/Dietrich-Bonhoeffer> (Geraadpleegd: 25 november 2018)

⁶⁷⁷ Paul Cliteur, *Moreel Esperanto*, 3^e dr. (Amsterdam-Antwerpen: Uitgeverij de Arbeiderspers, 2007) 299.

⁶⁷⁸ In bijvoorbeeld Finland en Engeland is er nog steeds sprake van een staatsgodsdienst, waar er dus geen sprake is van een scheiding tussen kerk en staat, maar ook in Nederland vindt men nog een oriëntatie richting het Christendom. Bijvoorbeeld te zien aan de kruisbeelden die veelal bij openbare scholen aan de muur hangen en in de uitzonderingspositie die het bijzonder onderwijs heeft.

⁶⁷⁹ Cliteur, *Moreel Esperanto*, 16.

5.5. Welke plaats heeft religie in het onderwijs? Het antwoord van Daniel Dennett.

Het maatschappelijke debat over de verhouding tussen godsdienst en het hedendaagse onderwijs staat volop in de belangstelling. In de consultatiepublicatie van het Voorstel van Wet⁶⁸⁰ (reeds eerder besproken), betreffende “7. Vrijheid van onderwijs is uitgangspunt”⁶⁸¹ wordt duidelijk uitgelegd dat scholen in grote mate gebruik mogen maken van de vrijheid van onderwijs, maar dat er wel degelijk grenzen aan zitten. Het voorstel voegt hieraan toe dat de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, waaronder mensenrechten, de kern van kwalitatief onderwijs horen te zijn, en daarmee ook een begrenzing vormen van de vrijheid van onderwijs. Dit betekent dus ook dat scholen met een godsdienstige of levensbeschouwelijke inslag zich wel degelijk aan deze waarden moeten houden. Het wordt problematischer wanneer, door de invulling ervan, burgerschapsonderwijs en godsdienst met elkaar botsen.

Hoe verhoudt zich de vrijheid van godsdienst tot de aandacht voor religie in het schoolcurriculum? Deze vraag kan je vanuit verschillende oogpunten beantwoorden. In een *seculiere* democratische rechtsstaat kan men verwachten dat godsdienst geen rol zou moeten hebben in het onderwijs. Aan de andere kant mag het ook verwacht worden (in een democratische rechtsstaat) dat een burger kennis van de wereld heeft waarin hij leeft, zodat hij met de wereld kan omgaan en die kan begrijpen. In deze zin zou godsdienst wel een onderdeel van onderwijs moeten zijn. Dennett geeft op de bovenstaande vraag een duidelijk en sterk antwoord.

Dennett, een hedendaags Amerikaans filosoof, heeft een concreet voorstel dat zeer relevant is voor de rol van religie in het onderwijs(curriculum). Dennett heeft ook een reputatie als atheïst, waardoor men zou verwachten dat bij hem voor religie geen plaats zou zijn in het door de seculiere moderne westerse staten gesubsidieerde onderwijs. Zijn visie, zoals het een filosoof betaamt, ligt veel genuanceerder.

Dennett neemt religies zeer serieus als natuurlijke fenomenen met een biologische basis en millennia-lange ontstaansgeschiedenissen. Mensen hebben, net zoals dat in de evolutieleer gebeurt, gedurende duizenden jaren religies ontworpen en herontworpen tot de zeer krachtige, sociale instituties die ze vandaag de dag zijn. Deze instituties zijn het resultaat van een mengvorm van een natuurlijke grondvorm en ‘intelligent design’ door de mensen zelf, net zoals de oeros gefokt is tot de melkkoe van nu.⁶⁸² In Dennetts opvatting dienen, net zoals zij taal, rekenen en geschiedenis leren, mensen ook kennis op te doen van alle *wereldreligies*, maar dan wel onder de volgende voorwaarden:

1. Er moet kennis overgedragen worden van alle wereldreligies, aan alle leerlingen zonder uitzonderingen;

⁶⁸⁰ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Voorstel van wet tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*, <https://www.internetconsultatie.nl/burgerschap>.

⁶⁸¹ Ibid.

⁶⁸² Dan Dennett. 2006. Let's teach religion – all religion – in schools. TED video, https://www.ted.com/talks/dan_dennett_s_response_to_rick_warren/transcript, 02:40.

2. Van religies dienen alleen de feiten over hun geschiedenis, geloofsinhoud, teksten, symbolen, verboden en geboden of voorschriften geleerd te worden, *zonder* dat daaraan enig *waardeoordeel* verbonden wordt. Met andere woorden, de docent heeft de ‘heilige plicht’ om zich te beperken tot de feiten en niet zijn voor- of afkeur van een geloof te laten blijken. Volgens Dennett is dit de *maximale* tolerantie van religieuze vrijheid.⁶⁸³

Democratie draait volgens Dennett om geïnformeerd burgerschap en geïnformeerde instemming is het ijkpunt van een democratie. Het is de manier waarmee we mensen behandelen als verantwoordelijke volwassenen. Daarin ligt voor ouders die een religie belijden dus ook een verantwoordelijkheid jegens hun kind. Je bezit namelijk geen kinderen, je hebt de plicht ze goed op te voeden. Je mag kinderen dus met dat geloof opvoeden, maar je hebt tegelijkertijd de verantwoordelijkheid jegens de staat, de wereld en het kind om ze ook te informeren over andere geloofsovertuigingen in de wereld.⁶⁸⁴

Deze visie is vooral zeer relevant voor het huidige Nederlandse onderwijs waarin, zoals reeds eerder uitgelegd, democratisch handelen en de democratische rechtsstaat centraal staan, zeker betreffende het burgerschapsonderwijs.

Volgens Dennett is het belangrijk in een democratie dat alle burgers geïnformeerd zijn over de wereld waarin ze leven. Democratie heeft namelijk geïnformeerde burgers nodig. Alleen dan is democratische instemming met genomen besluiten mogelijk en dit geldt dus ook voor leerlingen: leraren (en ouders) dragen de verantwoordelijkheid om kinderen alle feiten bij te brengen over alle wereldreligies. Hiermee dienen leerlingen dus ook geleerd te worden om kritisch onderscheid te kunnen maken tussen feiten en dogma’s.

Dennett wijst hier volgens mij op het grote belang van goed geïnformeerde burgers en de taak van het onderwijs dat hieraan gekoppeld is. Alleen dan kan er recht gedaan worden aan het principe van vrijheid van geloof en vrijheid van meningsuiting, alsmede dat iedereen gelijkwaardig is in zijn keuze voor bepaalde waarden. Alleen goed geïnformeerde burgers (en dus ook leerlingen) kunnen elkaar als gelijkwaardig beschouwen en elkaar verantwoordelijk houden.⁶⁸⁵ Goede en volledige kennis is zeker nog geen garantie dat leerlingen hun medeburgers tolerant en welwillend tegemoet zullen treden, maar in de woorden van Nussbaum: “Kennis vormt geen garantie voor goed gedrag, maar onwetendheid leidt

⁶⁸³ Ibid, 04:05.

De maximale tolerantie van religieuze vrijheid houdt daarmee dus in dat enerzijds, je de vrijheid hebt een geloof te belijden, maar die vrijheid pas volledig tot zijn recht komt, wanneer kinderen niet slechts met de dominante religie van hun eigen gemeenschap opgevoed worden, maar met alle religies, want alleen dan kunnen ze een afgewogen, *vrije* keuze maken om al dan niet een religie te belijden.

⁶⁸⁴ Dan Dennett. 2006. Let’s teach religion – all religion – in schools. TED video, https://www.ted.com/talks/dan_dennett_s_response_to_rick_warren/transcript, 05:23.

⁶⁸⁵ Ibid.

vrijwel zeker tot slecht gedrag.⁶⁸⁶ Culturele en religieuze stereotypering kunnen alleen worden vermeden als leerlingen juiste informatie overgedragen krijgen.

De stellingen van Dennett leveren een interessante visie op met betrekking tot de verhouding tussen religie en onderwijs, maar er blijven een aantal onduidelijkheden over, vooral betreffende de praktische invullingen van religieonderwijs. Gelukkig kreeg ik de mogelijkheid om Dennett persoonlijk te ontmoeten en hem om toelichtingen te vragen, betreffende een aantal onduidelijkheden die ik zag.⁶⁸⁷

Hieronder het interview dat ik met Dennett heb gehad, in de noten heb ik de oorspronkelijke vragen en antwoorden in het Engels staan, maar voor het verloop van dit onderzoek heb ik ervoor gekozen de vragen en antwoorden te vertalen.⁶⁸⁸

1. Wat zou de omvang en de inhoud moeten zijn van het door U voorgestelde curriculum over religieus onderwijs? Welke expertise van leraren is hiervoor vereist? Behoort de leraar neutraal te zijn?

“Ja natuurlijk, leraren moeten PROBEREN neutraal te zijn. Daar zullen ze niet in slagen, maar dat is prima; ze moeten het proberen, en de gevolgen zullen evident zijn. Er is geen expertise vereist die verder reikt dan het vermogen om te lezen en (min of meer) de materialen van het curriculum te begrijpen die scrupuleus objectief moeten zijn en zorgvuldig de geschiedenis, rituelen, teksten, geboden en verboden (en de variaties ervan binnen de religies) catalogiseren en beschrijven. Idealiter zou iedere religie die behandeld wordt de gelegenheid moeten krijgen de geboden materialen te redigeren, maar onder strikte ‘wetenschappelijke’ regels: ze mogen bijvoorbeeld geen bewezen feiten over de geschiedenis van hun religie verwijderen, ook mogen ze geen materiaal toevoegen dat ze niet kunnen ondersteunen met bewijs, zoals je in een rechtbank zou doen.”⁶⁸⁹

2. Hoe moeten we selecteren uit de grote hoeveelheid religieuze teksten en bronnen? Wat is hier écht relevant?

⁶⁸⁶ Martha Nussbaum, *Niet voor de winst, waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, Rogier van Kappel (vert), 14e dr. (Amsterdam: Ambo/Anthos uitgevers, 2017).

⁶⁸⁷ Dennett bracht in oktober 2018 een bezoek aan Nederland, waar hij te gast was bij de Radboud Universiteit Nijmegen. Ter ere van de 95ste verjaardag van de Radboud Universiteit kreeg de filosoof een eredoctoraat uitgereikt. Na een lezing van Dennett was ik in de gelegenheid hem te ontmoeten en heb ik hem uiteindelijk een interview kunnen afnemen. Dennett was bereid mijn vragen (ook) per mail te bekijken en te beantwoorden.

⁶⁸⁸ Voor de originele vragen en antwoorden in het Engels, zie Bijlage 5: Daniel Dennett, ongepubliceerd interview, 21 Oktober, 2018

⁶⁸⁹ Zie Bijlage 5: Daniel Dennett, ongepubliceerd interview, 21 Oktober, 2018

“Idealiter zou iedere groep uitgenodigd moeten worden om haar eigen karakterschets (profile), haar eigen hoofdstuk, in het curriculum op te stellen, maar met dien verstande dat deze karakterschets zorgvuldig gecontroleerd dient te worden door de rest van de deelnemers op factuele nauwkeurigheid etc. Bijvoorbeeld, Rooms-Katholieken zouden zich niet moeten verbeelden dat ze informatie kunnen verwijderen over anti-semitisme in hun eigen geschiedenis, of de Inquisitie, en Moslims (en Mormonen) zouden zich niet moeten verbeelden dat ze informatie kunnen verwijderen over de status van vrouwen in hun geschiedenis. Geen claims mogen worden gemaakt de enige ware religie te zijn, hoewel het zeker acceptabel is voor een religie om toe te geven dat zij CLAIMT de enige ware religie te zijn.”⁶⁹⁰

3. Hoe moeten we leerlingen onderwijzen, zodat ze een onderscheid kunnen maken tussen feiten en metaforische verhalen, zonder de religieuze gevoelens te kwetsen?

“Dit is een delicaat punt. Veel, zo niet alle, religieuze doctrines, hangen af van het vervagen van de grens tussen letterlijke en metaforische waarheid en, met een paar sprekende uitzonderingen (zoals bijvoorbeeld de evangelische kerken in de V.S. die de bijbel letterlijk nemen), zij maken er bezwaar tegen als er verondersteld wordt dat bijbelse verslagen van wonderen door hun letterlijk waar bevonden worden. Misschien is de beste manier om hiermee om te gaan door niet-religieuze tegenhangers te bedenken en daarmee studenten te laten zien wat er aan de hand is. Als in de film ‘Titanic’ Leonardo di Caprio schreeuwt: ‘I am the King of the World’, zien we hem niet als een maniak met waanvoorstellingen.”⁶⁹¹

4. Hoe moeten we conflicten voorkomen tussen leerlingen onderling over de interpretaties van dogma's?

“Op de eerste plaats moeten we hun uitleggen dat (1) ze niet verplicht zijn om dat deel van het curriculum dat over hun geloof(sopvattingen) gaat te verdedigen, te bestrijden of zelfs te verklaren. Als ze het niet weten, of bang zijn een interpretatiefout te maken, dan moet het worden toegestaan niet deel te nemen, maar daar kleeft natuurlijk een nadeel aan vast. Onverdedigde, niet uitgelegde doctrines en gebruiken zullen waarschijnlijk niet de acceptatie winnen van de andere studenten. Niemand mag onder druk gezet worden om

⁶⁹⁰ Zie Bijlage 5: Daniel Dennett, ongepubliceerd interview, 21 Oktober, 2018

⁶⁹¹ Zie Bijlage 5: Daniel Dennett, ongepubliceerd interview, 21 Oktober, 2018

een apologeet te worden. “Ik weet niet wat we (daarop) zouden zeggen” is altijd een acceptabel antwoord, en mag niet gevolgd worden door aanhoudende eisen. Het moet onthouden worden, en iedereen moet hieraan herinnerd worden, dat alle jongeren beginners zijn in hun eigen religieuze tradities en nooit verantwoordelijk mogen worden gehouden voor fouten of omissies in hun opvoeding over deze tradities. Indien een student moedig probeert een doctrine te verdedigen of te verklaren en daarin snel tegengesproken wordt of weerlegd door een klasgenoot, moet dit niet gezien worden als een nederlaag van de hele religie, maar slechts als een slechte verdediging onder de omstandigheden.”⁶⁹²

Volgens mij onderschrijft dit, dat het onderwijs de taak heeft om door het aanbieden van diverse (feitelijke) informatie de leerlingen op te voeden tot tolerante en democratisch gezinde burgers, die begrijpen dat de mens bepaalde universele rechten en plichten heeft die geldig zijn voor iedereen en bepaalde levensbeschouwelijke waardestelsels overstijgen. De wettelijke opdracht om “het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens”⁶⁹³ als uitgangspunt van het burgerschapsonderwijs te nemen, betekent dat iedere school dit zal moeten hanteren als basisprincipe. Daarmee worden ook kennis van de grondwet en de daaruit voortvloeiende kernwaarden van vrijheid, gelijkheid en solidariteit een door scholen uit te voeren noodzakelijkheid. Ook religieonderwijs zoals Dennett het voorstelt moet onderdeel van het burgerschapsonderwijs worden. Daarom is onafhankelijk onderwijs noodzakelijk en mag de focus nooit komen te liggen op één specifieke religie.

Kennis van religie is nodig om de diverse claims op waarheden van de wereldreligies te begrijpen en te relativeren. Bovenal moeten de religieuze claims hier kritisch vergeleken worden met (natuur-) wetenschappelijke inzichten, wat leerlingen dagelijks leren tijdens de lessen in biologie, scheikunde en natuurkunde. Hiermee worden leerlingen namelijk óók opgevoed tot goed geïnformeerde burgers, welke deel uit maken van het participeren in een democratische rechtsstaat. Goed geïnformeerde burgers zijn namelijk een noodzaak om te spreken van een democratische rechtsstaat, en als burgers slecht geïnformeerd zijn over de verschillende religies die deel uit maken van de wereld waarin ze leven, kunnen ze ook niet op een democratische wijze participeren. De vraag is wel in hoeverre ‘kennis’ en ‘respect’ genoeg zijn om te spreken van goed onderwijs, moet hier niet altijd ook een ‘kritische houding ten opzichte van’ worden aangeleerd? De kritische houding is een vereiste van goed burgerschap en daarmee van de democratische rechtsstaat. Daarom is het van belang dat de docenten die religie-

⁶⁹² Zie Bijlage 5: Daniel Dennett, ongepubliceerd interview, 21 Oktober, 2018

⁶⁹³ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Voorstel van wet tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*, <https://www.internetconsultatie.nl/burgerschap>.

onderwijs geven, zelf een neutrale positie innemen (dus hun eigen overtuiging niet voorop stellen) en dat er in gelijke mate en op een faire manier alle wereldreligies aan bod komen. Kennis van wereldreligies, onder bovenstaande voorwaarden, moet dan ook worden opgenomen in het wetsvoorstel over burgerschap als verplicht leerdoel, en daarmee moet het dus ook worden opgenomen in het curriculum.

Maar wat zijn de mogelijke consequenties van de opvatting van Dennett voor het bestaansrecht van bijzonder onderwijs? Hoewel Dennett hier zelf niets expliciet over bijzonder onderwijs zegt, kunnen we zijn redenering wel doortrekken naar het bijzonder onderwijs. Een onderwijspraktijk vanuit het perspectief van een bepaald geloof, bijvoorbeeld reformatorisch of islamitisch onderwijs, is nog geen excuus voor onwetendheid of desinteresse voor andere wereldreligies. Het is een gegeven dat iedere leerling kennis moet hebben van de wereld en al zijn facetten om zijn plaats erin te vinden en ermee te kunnen omgaan. Dit betekent dat scholen in het bijzonder onderwijs leerlingen deze informatie niet mogen onthouden. Leerlingen hebben recht op deze informatie, omdat deze deel uitmaakt van hun wereld. Mits aan de door Dennett gestelde voorwaarden wordt voldaan, is bijzonder onderwijs niet per definitie problematisch, in ieder geval inzake het religieonderwijs.

Betekent dit dat de vrijheid van religieus onderwijs ingeperkt moet worden? In zekere zin moet het antwoord hier bevestigend luiden, maar niet meer dan wat geldt voor alle andere vrijheden, want aan iedere vrijheid zijn grenzen gesteld. Volgens Dennett is de specifieke eis aan het religieus onderwijs dat kinderen wel met geloof opgevoed mogen worden, maar dat tegelijkertijd het onderwijs de verantwoordelijkheid heeft om de kinderen te informeren over andere geloofsovertuigingen. Ik ben van mening dat het Nederlands bijzonder onderwijs aan deze eis zou moeten voldoen en hierin zie ik mij ook gesteund door het nieuwe wetsvoorstel van minister Slob, waarin gesteld wordt dat scholen gebruik mogen maken van de vrijheid van Onderwijs, maar dat deze begrensd worden door de kwaliteitseisen aan het onderwijs en door de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de universele mensenrechten.⁶⁹⁴

⁶⁹⁴ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Voorstel van wet tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*, <https://www.internetconsultatie.nl/burgerschap>.

5.6. Centrale plaats van mensenrechten in het onderwijs

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk heb ik betoogd dat, gegeven de huidige mondiale ontwikkelingen waardoor we allemaal in onvermijdelijke mondiale onderlinge afhankelijkheid leven, de conditie voor en de grenzen van burgerschap aan herziening toe zijn. Daarom wordt in het eerste deel gepleit voor een nieuw concept: *wereldburgerschap*. Dit moet een aanvulling vormen op de eenzijdige traditionele visie op burgerschap. Hiermee omvat burgerschap niet alleen een formeel type burgerschap, maar ook een moreel type burgerschap, waarin onze burgerlijke plicht niet bij de grenzen van onze lokale of nationale grenzen stopt, maar juist verplichtingen tegenover alle mensen wereldwijd ingesloten zijn. De vraag die hier rijst, is of onderwijs, met de huidige *onduidelijke*⁶⁹⁵ wettelijke burgerschapsopdracht voor scholen, leerlingen inzicht kan geven in de oorzaken en gevolgen van de huidige complexe mondiale problemen. Met andere woorden, voldoet de burgerschapsopdracht aan de eisen die de complexe geglobaliseerde wereld stelt aan het onderwijs? Kan het onderwijs er voor zorgen dat de leerlingen bewust worden dat deze complexe situatie ook hen raakt? Ook is het de vraag of met de huidige burgerschapsopdracht leerlingen in staat zijn politieke en sociale vraagstukken in verband te brengen met fundamentele zaken van de eigen omgeving en de wereldsamenleving.

Deze vraag wordt vooral urgent wanneer we geconfronteerd worden met de resultaten over burgerschapsonderwijs in Nederland en in het bijzonder in vergelijkend perspectief: “Het beeld is niet zonder meer gunstig. In vergelijking met het buitenland doen Nederlandse scholen minder aan burgerschap. Daarnaast beschikken leerlingen in ons land over minder burgerschapscompetenties (kennis, vaardigheden en houding) dan hun leeftijdsgenoten in vergelijkbare landen. Zo hebben Nederlandse leerlingen minder kennis van het functioneren van de democratie.”⁶⁹⁶ Hierbij is het opmerkelijk dat de constatering dat tekortkomingen van burgerschapsonderwijs, volgens dit onderzoek, niet beperkt blijven tot conventionele aspecten van burgerschap, bijvoorbeeld maatschappelijke, politieke betrokkenheid op nationaal niveau en kennis van het functioneren van de democratie in eigen land of vertrouwen in de eigen nationale democratische instituties. Daarnaast valt het op dat de leerlingen vooral minder waarde hechten aan universele mensenrechten. Ze “zijn minder positief over basiswaarden, zoals gelijke rechten voor verschillende etnische groepen”⁶⁹⁷ Vooral deze laatste

⁶⁹⁵ Opvallend is dat al jaren na de aankondiging van een burgerschapswet het Ministerie van Onderwijs nog steeds bezig is om de burgerschapsopdracht te verduidelijken, zowel het vorige kabinet als het huidige: “Het voornemen tot verduidelijking van de algemene burgerschapsopdracht is op 7 februari 2017 door het vorige kabinet aangekondigd in reactie op het themarapport *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage* uit 2016 van de Inspectie van het Onderwijs (hierna: inspectie). In deze brief aan de Tweede Kamer is wetgeving aangekondigd, die beschrijft wat de gemeenschappelijke basis is van burgerschapsonderwijs. In het regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* is dit voornemen herhaald.” Ook dit kabinet erkent de onduidelijkheid van de burgerschapsopdracht.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Voorstel van wet tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*, https://www.internetconsultatie.nl/burgerschap_p.5/ID8437.K1.

⁶⁹⁶ Anne Munnikma, Anne Bert Dijkstra, Ineke van der Veen, Guuske Ledoux, Herman van de Werfhorst, Geert ten Dam, *Burgerschap in het voortgezet onderwijs: Nederland in vergelijkend perspectief* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017) 7.

⁶⁹⁷ Munnikma et al., *Burgerschap in het voortgezet onderwijs*, 7.

constatering acht ik zeer zorgwekkend. Het lijkt wel of universele mensenrechten als grote verworvenheid van de mensheid niet meer tellen voor een aanzienlijk deel van de jongere generatie.

Ook blijkt uit het rapport van de Inspectie van het Onderwijs (2015-2016) dat de kwaliteit van het aanbod van burgerschapsonderwijs niet aansluit bij de maatschappelijke verwachting. “De invulling is afhankelijk van de uitvoering die de individuele docent eraan geeft. Vaak is niet geformuleerd welke doelen de school wil bereiken met burgerschapsonderwijs.”⁶⁹⁸ De vraag is of het nu een reële verwachting is dat de scholen onder de huidige situatie een bijdrage kunnen leveren aan burgerschapsvorming van hun leerlingen? De nieuwe regering twijfelt hierover. “Er is een zorg dat het voor scholen mogelijk is om de burgerschapsopdracht niet uit te voeren zoals die bedoeld is”.⁶⁹⁹

Maar is deze situatie te veranderen? De politiek stelt dat de oplossing vooral gezocht moet worden in de wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen, want de huidige wettelijke burgerschapsopdracht geeft te weinig richting, aldus de huidige Minister van Onderwijs dhr. Slob. Daarom heeft hij een wetsvoorstel opgesteld om de burgerschapsopdracht aan te scherpen.

Maar is slechts een wetswijziging genoeg om het burgerschapsonderwijs te verbeteren? Natuurlijk is er meer nodig dan een wetswijziging om het burgerschapsonderwijs daadwerkelijk te verbeteren, zo vindt ook de Onderwijsraad. Hoewel de Onderwijsraad de ambitie van minister Slob om de doelstelling en uitgangspunten van het burgerschapsonderwijs te verduidelijken deelt, blijft de Onderwijsraad kritisch op het wetsvoorstel van minister Slob. “Daarbij gaat het zowel om de onderbouwing van het voorstel als om de invulling van het begrip burgerschap.”⁷⁰⁰

Volgens de Onderwijsraad biedt het nieuwe wetsvoorstel de scholen onvoldoende een inhoudelijk kompas. Ook de vrijheid van onderwijs vraagt, aldus de Onderwijsraad, om een zo scherp mogelijk beeld van wat de overheid van scholen verwacht en eist. Deze gewenste duidelijkheid geeft het wetsvoorstel helaas (nog) niet.⁷⁰¹

Betekent dit dan niet dat we, in deze fase van een kabinet met een nieuw wetsvoorstel, alweer met de onduidelijkheid van de burgerschapsopdracht geconfronteerd worden. Volgens mij is het probleem met de burgerschapsopdracht vooral dat het onvoldoende prioriteit krijgt. Burgerschap heeft nooit, zoals andere leerstofdomainen, een formele dominante positie gehad. Sinds 2006 zijn scholen wettelijk verplicht om in het onderwijs aandacht te besteden aan burgerschap. Inmiddels zijn we meer dan twaalf

⁶⁹⁸ Tweede Kamer, *Kamerbrief over versterking burgerschapsonderwijs* (7 februari 2017) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/02/07/kamerbrief-over-versterking-burgerschapsonderwijs> (Geraadpleegd: 30 juni 2019) 5.

⁶⁹⁹ Tweede Kamer, “Regeerakkoord 2017: ‘Vertrouwen in de toekomst’”, (2017) <https://www.rijksoverheid.nl/regering/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>, (Geraadpleegd: 30 juni 2019) 10.

⁷⁰⁰ Onderwijsraad, Briefadvies wetsvoorstel burgerschapsopdracht, <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/2018/briefadvies-wetsvoorstel-burgerschapopdracht/item7687>.

⁷⁰¹ Ibid.

jaar verder, maar de onderzoeken door de Inspectie van het Onderwijs en alle andere onderzoeken constateren dat er weinig vooruitgang te merken is; er is zelfs sprake van een stagnatie. Het blijkt echter dat tot op heden de burgerschapsopdracht de leerlingen niet kan bereiken. Dit komt, volgens mij, omdat er in de politiek geen reële prioriteit gegeven wordt aan burgerschap ten opzichte van andere leerstofdomeinen. Zoals Wiel Veugelers⁷⁰² stelt: “De nadruk in de Nederlandse onderwijspolitiek ligt op de internationale concurrentiepositie en de kennissamenleving: op talen, wiskunde en Science. Burgerschapsvorming, in zijn ‘global’ maar vooral nationaal perspectief, is in de Nederlandse onderwijspolitiek belangrijk, maar ondergeschikt aan voorbereiding op de ‘kenniseconomie’.”⁷⁰³ In tegenstelling tot andere bestaande verplichte leerstofdomeinen ontbreekt het bij burgerschapsvorming aan een aanduiding van een vak, een examinering, concrete eindtermen en bevoegdheden, voegt Veugelers toe.⁷⁰⁴

Met betrekking tot de vrijheden die scholen genieten om zelf invulling te geven aan burgerschapsonderwijs, plaatsen deskundigen terechte kanttekeningen, namelijk hoe de mogelijke voordelen van deze vrijheden zich verhouden tot de bestaande vakken. Terwijl scholen en leerlingen op deze andere leerstofdomeinen en specifieke vakken veel explicieter worden afgerekend.⁷⁰⁵

Goed nieuws is dat na bijna twaalf jaar de burgerschapsopdracht (2006) de politiek tot de conclusie gekomen is dat het burgerschapsonderwijs een prominente positie gegund moet worden in het nieuwe curriculum. Dus naast een *verduidelijking* van de algemene burgerschapsopdracht, worden deze wijzigingen ook vertaald naar het curriculum.⁷⁰⁶ Naar mijn mening een goede volgende stap naar een verbetering van burgerschapsvorming in het onderwijs. Maar een wetsverduidelijking of het een prominente plek geven in het curriculum biedt nog geen garantie voor de daadwerkelijke verbetering van het burgerschapsonderwijs. Net zo als ieder ander curriculum moet het curriculum burgerschapsonderwijs niet alleen omschrijven wat het doel van een leergebied is, maar ook in welke volgorde (door de leerjaren heen) dit domein aangeboden wordt en op welke wijze dit geïmplementeerd wordt. Een schoolcurriculum is een document waarin een school op een systematische en planmatige wijze beschrijft hoe kennis, vaardigheden, attitudes en waarden en normen worden overgedragen en volgens welke methodiek dit gebeurt. Nog belangrijker is dat op basis van het curriculum en de implementatie ervan gecontroleerd wordt of deze overdracht geslaagd is. En dit is de kern van het

⁷⁰² Hoogleraar Educatie en bijzonder hoogleraar Humanistisch Vormingsonderwijs aan de Universiteit van Humanistiek

⁷⁰³ Wiel Veugelers, “Denken over burgerschapsvorming”, in: Jules Peschar, Hans Hooghoff, Anne Bert Dijkstra en Geert ten Dam (red), *Scholen over Burgerschap, naar een kennis over burgerschapsonderwijs*, (Antwerpen en Amsterdam: Garant, 2010) 50.

⁷⁰⁴ Ibid.

⁷⁰⁵ Ibid.

⁷⁰⁶ In opdracht van de politiek werken vanaf het voorjaar van 2018 negen ontwikkelteams aan de herziening van het curriculum in het primair en voortgezet onderwijs, omdat de huidige kerndoelen inmiddels meer dan tien jaar oud zijn en niet meer aansluiten op wat de huidige maatschappij noodzakelijk acht. Ze moeten nieuwe kerndoelen en eindtermen voor de negen domeinen samenstellen. Burgerschap staat voor het éérst als zelfstandig leergebied tussen de andere negen leergebieden (1. Burgerschap, 2. Bewegen en Sport, 3. Kunst en Cultuur, 4. Nederlands, 5. Engels/Moderne Vreemde Talen, 6. Rekenen en Wiskunde, 7. Digitale Geletterdheid, 8. Mens en Maatschappij, 9. Mens en Natuur).

probleem. Omdat burgerschap niet de status van een vak heeft, noch de eindtermen, krijgt het binnen de school niet de middelen en de studietijd om de gestelde doelen te verwezenlijken, zodat ook de controle op het behalen van de leerdoelen en de bovengenoemde overdracht dus a priori zinloos is. Den Haag produceert tot nu alleen papierwerk. Het reële probleem blijft dat niet duidelijk is wat de plaats is van burgerschapsonderwijs binnen de school en wie daarvoor de eindverantwoordelijkheid draagt. Wie is daadwerkelijk verantwoordelijk voor het leergebied burgerschap binnen de school? Ligt deze verantwoordelijkheid bij de schoolleiding, de docent, bij de leerlingen zelf, of moet deze gedeeld worden?

Deze vraag is al twaalf jaar na de invoering van de burgerschapsopdracht onbeantwoord gebleven. Tot nu toe blijkt dat het van toevallige factoren en persoonlijke interesse van docenten of schoolleiders afhangt. Ook in het nieuwe wetsvoorstel is er voor dit cruciale element van inbedding in de school weinig aandacht.

Blijkbaar krijgt het leergebied burgerschapsvorming op papier nu een duidelijke plaats in het curriculum (in ieder geval op het niveau van globale leerstof omschrijving), maar haar positie ten opzichte van andere leergebieden betreffende specifieke eindtermen is onveranderd, ook de aanduiding als vak en examenregeling ontbreekt. Er wordt wel aan nieuwe leerdoelen en (hopelijk) eindtermen gewerkt, maar de vraag is hoe de eindtermen betreffende de burgerschapsopdracht geformuleerd moeten worden, zonder dat leerlingen, op geen enkele wijze, op de hoogte worden gebracht van de eindtermen en welke kennis en vaardigheden zij hiervoor zouden moeten verwerven. Alle andere harde schoolvakken hebben concrete en toetsbare eindtermen. Het zal ook de grote uitdaging vormen voor het ontwikkelteam burgerschap om concrete eindtermen samen te stellen en hoe de scholen hun prestaties op het gebied van burgerschapsonderwijs moeten verantwoorden.

Leerlingen bij het leergebied burgerschap krijgen dus een duidelijke taak, bijvoorbeeld kennisneming van de spelregels van de democratische rechtsstaat en de waarden die daarbij behoren. Ook moet de school als oefenplaats dienen voor vaardigheden die bij de democratische regels horen. Maar de vraag is waar, wanneer en hoe de leerlingen aan die eisen kunnen voldoen, terwijl er geen aparte studietijd voor burgerschap ingepland staat. Dit gebrek aan prioriteit voor burgerschapsonderwijs kan het beste geïllustreerd worden met het volgende voorbeeld uit de dagelijkse onderwijspraktijk.

Een docent maatschappijleer wil zijn leerlingen een oefenplaats bieden voor democratisch handelen bij uitstek, namelijk door de participatie aan en organisatie van de scholierenverkiezingen (2^e kamer 2017). Helaas strandde dit edele voornemen op de weigering van zowel docenten als de schoolleiding om dit tijdens schooltijd te laten plaatsvinden. Reguliere vakken als wiskunde en taal moesten onverkort kunnen doorgaan. Het is wel heel vreemd dat iets dat zowel de politiek als de school zelf heel belangrijk vindt, en

wat ook als *algemene taak* van het onderwijs wordt beschouwd, niet binnen *onderwijstijd* mag plaatsvinden.⁷⁰⁷

Dit is wat er gebeurt als de school slechts een *algemene taak* krijgt voor burgerschapsvorming zonder dat er een eigen studietijd voor wordt vrijgemaakt. Dit heeft ook zijn weerslag op de perceptie van leerlingen wat betreft hun sociale verantwoordelijkheden en is een gedeeltelijke of mogelijke verklaring van de lage score van Nederlandse leerlingen op het gebied van burgerschap in internationale vergelijkingen.

Ik zou zelf de volgende voorstellen willen doen om het burgerschapsonderwijs te verbeteren:

1. Inhoudelijke Aspecten:

Maak van burgerschapsonderwijs ook wereldburgerschapsonderwijs.

- Wereldburgerschap dient niet beschouwd te worden als vervanging van het nationale burgerschap, maar als noodzakelijke aanvulling erop;
- Wereldburgerschap kijkt over grenzen heen en sluit zich dus niet af voor de problemen van burgers in andere landen;
- Het biedt een breder en relevanter perspectief op huidige complexe mondiale relaties;
- Door de opkomende globalisering zijn we niet meer slechts burgers van een staat, maar vormen we ook gemeenschappen met burgers van andere staten.
- We leven in een steeds meer interdependentieve, culturele, politiek veranderlijk leefomgeving.

We leven in een unieke historische tijd, het is nog nooit voorgekomen dat de hele wereld zich representeert binnen één stad. Een stad als Amsterdam behelst namelijk zoveel culturele, etnische, religieuze en taalgemeenschappen dat je met recht kan spreken van een kosmopolis in de letterlijke zin van het woord. We zijn dus al letterlijk wereldburgers die in een kosmopolis wonen.

Burgerschapsonderwijs richt zich dus op de rechten en plichten binnen de grenzen van de nationale staat en wereldburgerschapsonderwijs richt zich op de rechten en plichten ten opzichte medemens die niet stopt bij de grenzen van nationale staat.

Deze ontwikkelingen vereisen dus een verbreding en verdieping van het begrip burgerschap. Daarmee moeten we dus ook niet slechts spreken over burgerschapsonderwijs, maar óók over wereldburgerschapsonderwijs.

⁷⁰⁷ Dit voorbeeld werd gegeven door een docent tijdens het onderstaande symposium en deze ervaring werd gedeeld door andere docenten.

Spreker Onbekend, 2018. Burgerschapsvorming, apart thema of integraal onderdeel van (profiel)onderwijs symposium, <https://curriculum.nu/profielenberaad/> (Geraadpleegd: 30 juni 2019).

*Stel mensenrechten als grondslag voor wereldburgerschapsonderwijs centraal*⁷⁰⁸

- Ten eerste behoren de mensenrechten tot de *oorspronkelijke* rechten. Mensen hebben deze rechten ‘altijd al’ en hun waarde is *intrinsiek* en hangt niet af van of deze mensenrechten door sommige individuen, staten of culturen feitelijk worden gewaardeerd.
- Ten tweede hebben de mensenrechten een universeel karakter in de zin dat iedereen er aanspraak op kan maken. Bij mensenrechten is een fundamenteel belang aan de orde, omdat het hierbij om zaken gaat waarop alle mensen altijd en overal een beroep kunnen doen.
- Ten derde wegen belangen van mensenrechten zwaarder dan andere overwegingen, omdat het om een soort moreel belang gaat, dat aan de mens als zodanig toekomt.
- Ten vierde staat in de, door alle landen in de Verenigde Naties ondertekende, Universele Verklaring van de Rechten van de Mens dat ieder individu en elk orgaan van de gemeenschap ernaar zal streven door onderwijs en opvoeding deze rechten en plichten te bevorderen.⁷⁰⁹ Dit punt staat nog sterker in het ‘Verdrag inzake de rechten van het kind’. In artikel 29 van dit verdrag staat: “1 States Parties agree that the education of the child shall be directed to: a) The development of the child's personality, talents and mental and physical abilities to their fullest potential; b) The development of respect for human rights and fundamental freedoms, and for the principles enshrined in the Charter of the United Nations; c) The development of respect for the child's parents, his or her own cultural identity, language and values, for the national values of the country in which the child is living, the country from which he or she may originate, and for civilizations different from his or her own; d) The preparation of the child for responsible life in a free society, in the spirit of understanding, peace, tolerance, equality of sexes, and friendship among all peoples, ethnic, national and religious groups and persons of indigenous origin; e) The development of respect for the natural environment.”⁷¹⁰
- Ten vijfde moet er ook nadruk worden gelegd op het ‘Verdrag inzake de rechten van het kind’, want wil een kind begrijpen wat mensenrechten zijn, moet hij eerst begrijpen wat zijn eigen rechten zijn, waar alle kinderen in de wereld een beroep op kunnen doen.

Omdat mensenrechten aan alle mensen toekomen, zijn zij onmisbaar als rechtvaardigingsgrond voor wereldburgerschapsvorming. Hier rijst de vraag over de inhoud en houdbaarheid van mensenrechten.

⁷⁰⁸ Het idee is dat de democratische rechtsstaat de grond vormt voor het burgerschapsonderwijs en mensenrechten de grond voor wereldburgerschapsonderwijs en dat deze twee in een symbiotische relatie gegeven worden.

⁷⁰⁹ Verenigde Naties, *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (10 december 2018)

<https://www.navigators.nl/document/2a4b05b7619ad831d99cd0f3efc7f1f5/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens-10-12-1948-tot-?ctx=0143a9b42d4385c24dfcf97caecc4e4c>

⁷¹⁰ Verenigde Naties, “Convention on the Rights of the Child”, *Verenigde Naties* (20 november 1998), https://wetten.overheid.nl/BWBV0002508/2002-11-18#Verdrag_2 (geraadpleegd: 4 juli 2019).

Het bestaan van mensenrechten is niet hetzelfde als het bestaan van rechtsregels in de Grondwet, want een hypothetische groep mensen die samen als sociaal contract een grondwet formuleren, kunnen kiezen welke regels en afspraken erin opgenomen dienen te worden, zoals de keuze voor een presidentieel stelsel of een parlementair stelsel. Er kunnen zelfs wetten opgenomen worden die in strijd zijn met mensenrechten, zoals bijvoorbeeld vormen van shariawetgeving. Mensenrechten zijn echter de meest oorspronkelijke rechten over vrijheden die ethisch van aard zijn en geen redelijk mens zichzelf kan ontzeggen. Dit impliceert sociale verplichtingen om deze rechten (vrijheden) te garanderen en te bevorderen. Dit is het inhoudelijke aspect van mensenrechten.

Hoe kunnen we nu de universaliteit van mensenrechten verdedigen tegen critici dat deze rechten helemaal niet universeel zijn of zelfs helemaal geen recht vormen? Volgens Amartya Sen moet dit blijken uit een “kritisch onderzoek dat openstaat voor argumenten van anderen en gevoelig is voor de relevante informatie die kan worden verkregen”.⁷¹¹ De strijd om mensenrechten moet dus gevoerd worden op een gemeenschappelijk en publiek forum van kritische discussie over ethische overtuigingen. Sommige critici echter beweren dat mensenrechten een wettelijke status ontberen. Maar ook al hebben mensenrechten geen kracht van wet, dat wil zeggen dat ze niet formeel als wetten geformuleerd zijn, nog steeds is dit irrelevant voor de ethische claims die in mensenrechten besloten liggen. Ook als het niet vastgelegd is in de wet, dan dient nog steeds (dus als ethische norm) iedereen de vrijheden en verplichtingen jegens anderen te erkennen. Zo worden mensenrechten verdedigd tegen een hypothetische dictator die deze rechten per direct zou willen afschaffen. De ethische kracht van mensenrechten valt echter niet samen met de wettelijke bepalingen waarin deze rechten verankerd liggen, maar hebben een rijkere inhoud, namelijk in de vorm van sociale controle en ondersteuning en als inspiratiebron voor acties die oproepen tot publieke solidariteit, zoals het geval van Farkhunda en Kashoggi, of protestacties tegen schendingen van mensenrechten. In de publieke ruimte van in ieder geval democratische landen worden de ethische claims van mensenrechten niet alleen beschermd door formele rechten, maar door publieke controle en druk. Het erkennen van mensenrechten is een moreel appèl en dat betekent dat indien men de mogelijkheden heeft om schendingen te voorkomen, dit ook onderdeel moet zijn van eventuele politieke actie. Daarom kan de roep voor actie nooit zomaar van tafel geveegd worden door economische voordelen, militair-strategische belangen of het te vriendhouden van een dictatoriale bondgenoot die toevallig veel olie in de grond heeft zitten. Dit geldt niet slechts voor staten, maar voor elke mens in de wereld. Niemand kan zomaar zeggen: het gaat mij niet aan. Het gaat namelijk om een universele ethische eis.

Daarom is het van maatschappelijk belang dat het onderwijs, met betrekking tot (wereld)burgerschapsvorming, vooral in de huidige complexe mondiale relatie, in zijn curriculum expliciet ruimte maakt voor en aandacht geeft aan de mensenrechten. Voor de volledige nakoming van

⁷¹¹ Sen, *Het idee van rechtvaardigheid*, 370.

deze mensenrechten is het van groot belang dat een ieder zich bewust wordt van deze rechten en plichten.

2. Organisatorische Maatregelen

Onderwijs heeft in de meest ruime zin de opdracht om leerlingen voor te bereiden op het verwerven van een plaats in de samenleving, van waaruit ze een productief en gelukkig leven kunnen opbouwen. Daarvoor heeft onderwijs allereerst een kwalificerende taak. Leerlingen moeten gekwalificeerd zijn om voor een toekomstige beroepsuitoefening, maar daarnaast ook over voldoende algemene ontwikkeling en vaardigheden (bijvoorbeeld: taal-, ICT- en rekenvaardigheid) beschikken om de complexe samenleving, waarvan ze deel uitmaken, niet alleen te duiden maar er ook mede vorm aan te kunnen geven. Over deze algemeen kwalificerende taak bestaat grote overeenstemming tussen enerzijds onderwijsprofessionals en wetgevers en anderzijds ouders en leerlingen. De vraag is of de tweede belangrijke taak van het onderwijs, namelijk de maatschappelijke, wel voldoende gewicht krijgt ten opzichte van de kwalificerende taak.

De overheid wil hier meer aandacht aan schenken, maar constateert tegelijkertijd dat de onderwijspraktijk tegen allerhande knelpunten op loopt.⁷¹² Daarbij is vooropgesteld dat de maatschappelijke taak van cruciaal belang is voor de toekomst van niet alleen de Nederlandse burgers, maar van de hele wereldgemeenschap, aangezien een groot aantal problemen die een Nederlandse burger ondervindt, heeft een intrinsiek globale dimensie.

Het is een goede zaak dat de wetgever nu van plan is om burgerschap niet alleen de status van een zelfstandig leergebied te geven, maar ook in het nieuwe curriculum 2019 op te nemen met de daarbij horende kerndoelstelling en eindtermen. Dit is verheugend nieuws, maar neemt niet weg dat er nog allerlei praktische problemen opgelost moeten worden.

1. Leerlingen hebben niets aan een algemeen geformuleerde leeropdracht. Een leerproces begint voor een individuele leerling met een helder geformuleerde leertaak, waarin staat wat hij moet leren, welke concrete leerhandelingen daarvoor uitgevoerd moeten worden, wanneer het af moet zijn en vooral hoe de taak beoordeeld wordt door de docent en hoe deze beoordeling geregistreerd zal worden.
2. Leerlingen hebben van de overheid, middels de wet, nieuwe taken gekregen inzake burgerschap, maar deze taken hebben niet de status van een vak. Dit veroorzaakt talrijke organisatorische problemen in de alledaagse onderwijspraktijk. Voor het burgerschap wordt geen lestijd ingeroosterd en de leerlingen weten niet (a) dat ze deze taak hebben, (b) welke docent daarvoor verantwoordelijk is en (c) wat de taak inhoudelijk behelst.

⁷¹² Zie Hoofdstuk 4 van dit onderzoek

3. Voor deze bovenstaande problemen hebben enkele schoolleiders⁷¹³ en docenten mogelijke oplossingen bedacht. Tijdens hun schoolloopbaan zijn de leerlingen op verschillende momenten maatschappelijk actief: zo organiseren sommige scholen scholierenverkiezingen;⁷¹⁴ deelname aan een debatclub; lid worden van het schoolparlement (een inspraakorgaan voor leerlingen dat statutair verbonden is met de medezeggenschapraad); een maatschappelijke stage lopen en ander vrijwilligerswerk; activiteiten in de eigen wijk en bijdragen aan beleidsbijeenkomsten van de lokale overheid; uitwisselingprogramma's met buitenlandse studenten; bezoek aan een landelijk of Europees parlement, als mede bezoek aan rechtbanken; activiteiten waarmee geld verdiend wordt voor goede doelen (bijvoorbeeld op het gebied van ontwikkelingssamenwerking); mede verantwoordelijk zijn voor de sociale hygiëne op school door het optreden als schoolsteward. Maar het probleem blijft echter bestaan: er bestaan veel scholen waar soortgelijke activiteiten plaatsvinden, maar dit geldt zeker niet voor elke onderwijsinstelling. Hier is het van belang rekening te houden dat de activiteiten niet los komen te staan van de lesinhoud, maar dat deze juist verbonden worden met elkaar. En op die scholen waar het traditie is om bijvoorbeeld schooldebatten te organiseren is het vaak maar een kleine elite die hieraan deelneemt en daarmee ook alleen de groep die de vruchten plukt op het gebied van sociale ontwikkeling. Sommige scholen zijn veel actiever geweest op het gebied van burgerschap en voorafgaande aan de invoering van de wet burgerschapsonderwijs van 2006. Deze schooltradities vloeien voort uit de cultuur en het besef van een maatschappelijke missie en verantwoordelijkheid van de school zonder dat dit door de wet opgelegd werd.
4. Meestal ontbreekt het de scholen aan financiële middelen om burgerschapsactiviteiten te begeleiden en te beoordelen. De enige mogelijkheid is dan volgens sommige schoolleiders om het onderwijs anders te organiseren, waarbij docenten vrijgesteld worden van lesverplichtingen en een deel van de verplichte onderwijstijd van leerlingen wordt besteed aan individuele trajecten.
5. Vanwege de reeds genoemde financiële belemmeringen en de gevolgen die dit heeft voor de formatie (inzet van het personeel) is het meestal niet mogelijk om een coördinator aan te stellen die zou moeten bijhouden of iedere individuele leerling de leerdoelen voor burgerschap behaald heeft.

⁷¹³ De volgende punten komen uit het interview met Rob Menting, directeur Lyceum Schöndeln te Roermond. (Schooldirecteur, Lyceum Schöndeln, ongepubliceerd interview door auteur, 06 december 2018).

⁷¹⁴ Er zijn een aantal scholen die de politieke participatie van leerlingen trachten te bevorderen door het organiseren van scholierenverkiezingen, wanneer er gemeentelijke, provinciale of nationale verkiezingen zijn.

Zie voor meer informatie over scholierenverkiezingen in Nederland:

Isolde de Groot, Bram Eidhof, *Democratisch burgerschapsonderwijs & scholierenverkiezingen, een verkennend onderzoek naar de huidige en wenselijke vormgeving van scholierenverkiezingen in Nederland anno 2017*, (plaats van uitgave onbekend: Universiteit voor Humanistiek & ProDemos, 2018)

Ik wil nu een voorstel doen om de bovengeschetste problemen te vermijden en daarmee het burgerschapsonderwijs in het vervolg steviger op de kaart te zetten van het Nederlands onderwijslandschap.

De leerdoelen waarin de idealen van burgerschapsvorming uitgedrukt worden in het nieuwe curriculum, moeten een concrete invulling krijgen door het claimen van een deel van de beschikbare reguliere lesuren, een vast aantal beschikbare uren per week. Voor de leerling is het nodig om zelf vorm te geven aan zijn/haar burgerschap. Daarbij worden initiatieven van de leerling hoger gewaardeerd dan verplicht opgelegde activiteit. Een leerling die zelf een pakket samenstelt van maatschappelijk (relevante) verantwoorde en democratische handelingen, moet daarvoor beloond worden.

Alle activiteiten moeten door de leerlingen zelf geregistreerd worden door middel van bijvoorbeeld een portfolio dat regelmatig beoordeeld (en gecontroleerd) wordt, niet alleen door de aangewezen docenten, maar ook door de medeburgers die profiteren van deze activiteiten. De beloning van alle inspanningen van burgerschapsvorming zijn enerzijds extrinsiek in de vorm van een certificaat dat verplicht deel uitmaakt van het diploma, en van de, middels het portfolio, verworven competenties die formeel erkend worden door vervolgopleidingen en toekomstige werkgevers, maar anderzijds vooral ook intrinsiek doordat de leerlingen zich bewust worden van hun morele plicht jegens de mondiale samenleving en het besef dat alle inspanningen op het gebied van burgerschap waardevol zijn voor hun gemeenschap.

Maar hoe moet het curriculum nu concreet vorm gegeven worden? In hoofdstuk 1 heb ik de typologieën van Oxley en Morris en van Veugelers geschetst. Ik zal nu ingaan op de relatie tussen onderwijs en wereldburgerschap en op de rol die deze typologieën kunnen spelen om wereldburgerschapsonderwijs concreet vorm te geven. Voordat ik hier op inga, is het handig om kort de typologieën weer te geven. Oxley en Morris maken een onderscheid tussen 8 categorieën van wereldburgerschap die in twee groepen in te delen zijn, te weten (1) kosmopolitisch wereldburgerschap en (2) ‘advocacy-based’ wereldburgerschap. Kosmopolitisch wereldburgerschap omvat de volgende vier categorieën: politiek wereldburgerschap, moreel wereldburgerschap, economisch wereldburgerschap en cultureel wereldburgerschap. ‘Advocacy-based’ wereldburgerschap omvat sociaal wereldburgerschap, kritisch wereldburgerschap, ecologisch wereldburgerschap en spiritueel wereldburgerschap. Veugelers onderscheidt drie vormen van wereldburgerschap, te weten: (a) open wereldburgerschap, (b) moreel wereldburgerschap en (c) sociaal-politiek wereldburgerschap.⁷¹⁵

In de tekst van Oxley en Morris wordt, na het geven van zijn acht categorieën, een schema uitgewerkt om curricula te toetsen op elementen van wereldburgerschap. Het schema dat zij als voorbeeld geeft, is te vinden in Bijlage 3.

⁷¹⁵ De uitgebreide uitleg van de twee typologieën is terug te vinden in Hoofdstuk 1.

De specifieke invulling van dit schema hangt af van welk beleid gevoerd wordt, en welke elementen als belangrijk worden gezien. Als je een andere visie op wereldburgerschap hebt, zal je toetsing ook anders zijn. Desondanks geeft dit model *als* voorbeeld een goed beeld van hoe je curricula, beleidsstukken over onderwijs en de onderwijspraktijk zelf zou kunnen toetsen om daarmee aan te tonen wat elementen zijn die ontbreken, falen of juist goed gedaan worden, maar ook om simpelweg te analyseren wat er gebeurt.

De typologie van Veugelers kan ons op een paar andere elementen wijzen die in het vorige model ontbreken. Zeker als het gaat over *hoe* vakken gegeven worden, is zijn typologie interessant, omdat deze wijst op attitudes die de leerling door wereldburgerschapsonderwijs aangeleerd zouden moeten worden. Als dus de zeven educatieve elementen⁷¹⁶ die Veugelers aanwijst, ontbreken in vakken, of ze niet als doelen worden opgenomen in curricula, dan kan je zeggen dat het onderwijs in de desbetreffende missende elementen te kort schiet betreffende wereldburgerschapsonderwijs. Want al deze zeven elementen zijn nodig om van compleet wereldburgerschapsonderwijs te spreken. Deze elementen moeten vervolgens ook aangeleerd worden.

Het model van Oxley en Morris voor de toetsing van curricula, kan ook gebruikt worden om een concrete aanbeveling, verduidelijking en uitwerking te geven voor de invulling van wereldburgerschapsonderwijs. Ik heb net al gesteld dat mensenrechten, als moreel wereldburgerschap, de fundering moeten zijn van wereldburgerschapsonderwijs. Maar dit is natuurlijk niet genoeg. Ik zal het schema van Oxley en Morris en de typologie van Veugelers, als model gebruiken om zelf een concreet voorstel te doen over uit welke elementen wereldburgerschapsonderwijs zou moeten bestaan.

Alle elementen die hierin staan zijn relevant voor onderwijs over wereldburgerschap, en zijn zaken die scholen zouden moeten uitvoeren. Het onderstaande schema bestaat uit drie kolommen. De eerste kolom bestaat uit elementen die over de huidige maatschappelijke context gaan, waar de nadruk op kennis en theorie zal liggen. De tweede kolom gaat over het activiteiten die leerlingen zouden kunnen doen of die een school zou moeten aanbieden om leerlingen op een praktisch niveau te laten oefenen met wereldburgerschap. De derde kolom stelt de attitudes, competenties, eindtermen voor die een

⁷¹⁶ Kennis, open houding, diversiteit, vergroten van mogelijkheden, verantwoordelijkheid nemen, lokaal onderdeel, gelijkheid in verhoudingen.

Een voorbeeld van kennis en open houding is als volgt: sommige moslimleerlingen hebben een beeld van Jezus als iets slechts en daarmee van christenen als ongelovig en moreel slecht, maar als ze vervolgens leren dat Jezus volgens de Koran een profeet is, hebben ze een meer open houding tegenover christenen dan hiervoor.

Een voorbeeld van diversiteit, vergroten van mogelijkheden, verantwoordelijkheid nemen en lokaal onderdeel: de vastenactie op middelbare scholen is hier een goed voorbeeld van. Leerlingen zijn zich bewust van in dit geval economische verschillen, maar zijn bereid om hun eigen geld af te staan om zodoende de mogelijkheden van anderen te vergroten. Door bijvoorbeeld een schoolgebouw in een arm land te financieren, worden ze zich ook bewust van de verantwoordelijkheid die ze hebben, terwijl met de vastenactie vaak ook lokale initiatieven zoals een voedselbank of een asielzoekerscentrum worden ondersteund.

Een voorbeeld van gelijkheid in verhoudingen is als volgt: bij discriminatie op de arbeidsmarkt worden mensen met een niet-Westerse achtergrond geweigerd. Hier is dus sprake van een ongelijke sociaal-politieke verhouding en het bewustzijn hiervan kan mensen aansporen om hier meer gelijkheid te bereiken.

leerling zich moet hebben eigengemaakt als resultaat van het gevolgd hebben van wereldburgerschapsonderwijs.

Ik heb dan ook zelf een invulling gegeven van het model, te vinden in Bijlage 4. Hierin geef ik een concrete invulling aan het model welke als handleiding zou kunnen dienen voor het vormgeven van een curriculum. De verantwoording en uitleg van mijn invulling van het model is als volgt:

Politiek wereldburgerschap: Het is belangrijk dat leerlingen kennis van democratie op doen (van technische zaken als de grondwet, stemmen, politieke representatie tot hoe democratie op globale schaal werkt). Door globaliseringsprocessen kan democratie niet meer slechts begrepen worden als een meerderheids-minderheidsidee. Er moet ook aandacht worden gegeven aan politieke processen op globale schaal. Het is belangrijk dat leerlingen dit ook in de praktijk leren brengen door de school te zien als een oefenplaats voor democratie. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door het organiseren van scholierenverkiezingen, het bezoeken van internationale instituties of mogelijkheden aanbieden tot het spreken met vertegenwoordigers van internationale instituties. Ook is het oprichten van een (mede)zeggenschapsraad bijvoorbeeld een goed idee, omdat op deze wijze leerlingen ook de praktisch-bestuurlijke kant van democratie leren kennen. Zodoende krijgen leerlingen een begrip van democratie en de democratische processen en kunnen ze dit begrip in een mondiale context plaatsen. Ook zijn leerlingen zich bewust van de grenzen van democratie en hebben ze inzicht in de politieke relaties in de wereld. Democratie wordt gezien in termen van publiek redeneren en handelen, welke de grenzen van de nationale politiek overstijgen.

Moreel wereldburgerschap: Mensenrechten zijn een cruciaal onderdeel van hoe mensen naar de wereld en naar elkaar kijken. Ook zijn ze geformuleerd in de UVRM, waarmee er de plicht ontstaat voor leerlingen om hier kennis van te nemen en wat de verantwoordelijkheden zijn die hieruit voort vloeien. Leerlingen moeten zich bewust zijn van het gegeven dat zij deze rechten altijd al hebben en zijn eigenlijk niet afhankelijk van of een staat of institutie die deze formeel aan hun toekent. Ook al zouden mensenrechten niet opgenomen worden in de wet of doet de betreffende staat niets aan mensenrechten, nog steeds hebben mensen deze rechten. De leerling moet zich bewust zijn van wat het betekent als er mensenrechtenschendingen plaats vinden en inzicht hebben in mensenrechtenorganisaties en de formele instituties die met mensenrechten werken, zoals de V.N. en het Internationaal Gerechtshof. Om leerlingen van het belang van mensenrechten te doordringen moeten leerlingen casuonderzoek doen naar mensenrechtenschendingen (denk bijvoorbeeld aan de zaak Khashoggi of Farkhunda), ook kunnen maatschappelijke projecten betreffende zaken als asielrecht hieraan bijdragen. Daarbij is het goed gesprekken te organiseren met mensen waarvan de fundamentele mensenrechten geschonden zijn of waarvan de rechten bevorderd kunnen worden, waardoor leerlingen doordrongen worden van de noodzaak van mensenrechten. De leerling moet door deze zaken kennis van kosmopolitische idealen en mensenrechten geleerd hebben. De algemene ethische status van mensenrechten wordt dan

gerespecteerd en de leerlingen dragen verantwoordelijkheid voor het naleven van mensenrechten en het voorkomen van schendingen ervan.

Economisch wereldburgerschap: In onze huidige tijd van globalisering heeft de economie een belangrijke plaats in de maatschappij ingenomen. Daarmee is internationale ontwikkeling erg belangrijk geworden, waardoor de leerling moet begrijpen wat het inhoudt en betekent. Ook is het idee van verantwoord ondernemen een steeds belangrijkere rol gaan spelen in het bedrijfsleven en de maatschappij. Discussies over het belang van 'fair trade' en ethisch verantwoord ondernemen worden daarmee een noodzaak. Ook is het goed als leerlingen onderzoek (moeten) doen naar de herkomst (en onder welke werkomstandigheden) van producten die leerlingen zelf gebruiken, aangezien dit leerlingen leert welke verantwoordelijkheid ze hebben betreffende hun aanschaf ervan. Ook is het van belang dat leerlingen kennismaken van de economische verschillen in de wereld, om zodoende bewust te zijn van hun eigen economische capaciteit en in hoeverre ze mensen in een minder fortuinlijke situatie zouden kunnen ondersteunen. Hiermee hebben leerlingen kennis opgedaan van wat internationale ontwikkeling inhoudt, ook hebben ze bewustzijn van de problemen die ontstaan wanneer er niet ethisch verantwoord wordt ondernomen en producten niet 'fair trade' zijn, en snappen ze de verantwoordelijkheden die hiermee gepaard gaan. Er is veel kennis nodig om te begrijpen waar de producten (frisdrank, kleding, smartphone) die we in ons land dagelijks gebruiken vandaan komen.

Cultureel wereldburgerschap: In de huidige wereld is kennis van globaliseringsprocessen een absolute noodzaak. Ook ontwikkelen landen zich steeds meer in de richting van pluriforme samenlevingen, waarmee leerlingen zich leren positioneren in dergelijke samenlevingen en ze kennis en begrip hebben van andere (sub)culturen. Ze onderzoeken dus de positieve en negatieve impact van globaliseringsprocessen, zodat leerlingen ook zelf kunnen ondervinden hoe dit soort processen werken. Daarbij is het belangrijk dat leerlingen bewust in aanraking komen met andere culturen, omdat kennis alléén niet genoeg is. Ze spreken met mensen met een andere culturele achtergrond, waardoor ze leren omgaan met andere mensen en daarmee zich open naar de wereld en andere culturen opstellen. Leerlingen moeten, om andere culturen te begrijpen, ook een basiskennis hebben van geschiedenis van eigen land én de wereldgeschiedenis. Het is daardoor belangrijk dat de wereld systematisch bestudeerd wordt. Leerlingen moeten niet slechts de verschillen leren doorgronden (deze verschillen bemoeilijken vaak het begrip tussen landen en mensen), maar ze zullen ook inzicht moeten ontwikkelen in de gemeenschappelijke belangen en behoeftes die onderling begrip bevorderen. Hiervoor is het nodig dat ook de achtergrond en geschiedenis van groepen immigranten en de verschillende cultuurgroepen die deel uitmaken van onze samenleving bestudeerd worden.

Sociaal wereldburgerschap: Door de vooruitgang van technologie en de steeds groter wordende rol van social media, ontstaat steeds meer het idee van een globale gemeenschap, waarmee kennis hiervan ook steeds belangrijker wordt. Ook krijgt communicatie een steeds belangrijkere rol, waarmee dit ook extra aandacht verdient. Dit kan gedaan worden door samenwerkingsverbanden met scholen en scholieren in

andere landen met andere culturen, of met andere sociaal-culturele groepen in eigen land, te ontwikkelen en leerlingen te laten oefenen met het opereren in de publieke ruimte. Denk hierbij aan uitwisselingsprojecten, lessen organiseren met leraren in andere werelddelen en het organiseren van publieke debatten. Zo leren leerlingen samenwerken, maar gaan ze hopelijk het belang van inclusiviteit begrijpen, op zowel lokale, nationale als internationale schaal.

Kritisch wereldburgerschap: In de steeds pluriformere samenleving spelen vooroordelen en stereotypes een steeds grotere rol en zorgen ze voor steeds meer problemen. Kennis hiervan is noodzakelijk en de eerste stap om de vooroordelen aan te vechten. Ook kennis van het koloniale verleden is belangrijk, omdat de processen van uitbuiting en imperialisme nog steeds doorwerken en problemen opleveren in de huidige maatschappij. Daarbij kan kennis over het koloniale verleden ook bijdragen aan het begrijpen en problematiseren van huidige vormen van uitbuiting en moderne slavernij. Bestaande vooroordelen die leerlingen hebben, moeten betwist worden en leerlingen moeten bewust in aanraking komen met de gevolgen die dergelijke vooroordelen hebben. Denk hierbij aan het uitnodigen van mensen met een bepaalde achtergrond, waar vooroordelen over bestaan, om zo een beeld te creëren van hoe vooroordelen werken en wat de gevolgen zijn. Daarbij moet geanalyseerd worden hoe verschillende perspectieven kunnen ontstaan. Ook worden groepen in de huidige samenleving nog steeds gemarginaliseerd en is het belangrijk dat de leerling hier kennis van neemt. Bovendien is het nodig dat leerlingen onderzoek doen naar hoe het koloniale verleden in de huidige tijd doorwerkt om zodoende zelf een beeld te genereren van de rol en de problematiek ervan. Het is belangrijk dat leerlingen zich ook bewust zijn van het gegeven dat sommige problemen daadwerkelijke actie vereisen, en dat zaken als protestrecht een inherent onderdeel zijn van een vrije samenleving, waarmee een actieve houding in de maatschappij wordt aangemoedigd. Burgers hebben het fundamentele recht te protesteren, daarmee is het belangrijk dat ze, waar nodig, ook gebruik maken van dergelijke rechten. Hier is ook van belang dat leerlingen wetenschappelijke kennis tot zich nemen en deze kunnen toepassen op de informatie die ze binnen krijgen (bijvoorbeeld door de media). Hiermee leren ze een kritische houding aan te nemen en kunnen beoordelen of berichten uit de media betrouwbaar zijn, of dat er sprake is van nepnieuws, dogma's of propaganda.

Ecologisch wereldburgerschap: De huidige klimaatwetenschap toont aan dat klimaatproblematiek bestaat en een gigantisch probleem is voor de toekomst van de aarde en daarmee de mensheid. “97% van de wetenschappers is het erover eens dat de huidige klimaatverandering door de mens veroorzaakt wordt.”⁷¹⁷ Het is van groot belang dat de leerling hiervan bewust wordt. Er moet aandacht zijn voor het

⁷¹⁷ Urgenda, “Waarom weten we zeker dat de mens klimaatverandering veroorzaakt”, *Urgenda* (datum laatste wijziging onbekend) <https://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatvragen/waarom-weten-we-zeker-dat-de-mens-klimaatverandering-veroorzaakt/> (geraadpleegd: 03 februari 2019).

Zie ook: John Cook et al., “Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature”, *Environmental Research Letters*, vol. 8 (2), (IOP Publishing Ltd, 2013). <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/8/2/024024> (Geraadpleegd: 15 augustus 2019); Yale Project on Climate Change, “Scientific and Public Perspectives on Climate Change”, *Yale Project on Climate Change* (2013), <https://climatecommunication.yale.edu/publications/scientific-and->

idee van duurzame ontwikkeling, kennis van klimaatproblematiek en er moet geleerd worden waarom dit gepaard gaat met verantwoordelijkheid voor de eigen leefomgeving en het klimaat. Leerlingen moeten mogelijkheden aangereikt krijgen om hierin een actieve rol in te nemen, maar het vereist ook een verantwoordelijkheid van scholen. Want, in hoeverre kunnen scholen beweren dat het klimaat belangrijk is, als dat uit hun eigen handelen niet blijkt. Dus gaat het gepaard met de plicht dat scholen klimaatpositief zijn. De relevantie blijkt ook uit het gegeven dat tijdens de Urgenda-rechtszaak de rechter de Nederlandse staat klimaatdoelen heeft opgelegd die in 2020 behaald zouden moeten worden, maar waarschijnlijk niet aan deze rechterlijke opdracht voldaan zal zijn.⁷¹⁸ “Nederlandse rechters hebben het kabinet tot twee keer toe bevolen de Nederlandse broeikasgasemissies in 2020 met minstens 25 procent te reduceren ten opzichte van het ijkjaar 1990.”⁷¹⁹ Hoewel sommigen zullen stellen dat de regering de beleidsdoelen moet vaststellen en niet de rechterlijke macht, is het echter ieders recht als mens om in een veilige en schone leefomgeving te leven. Klimaatproblematiek verhindert dit voor veel mensen in de wereld. Daardoor heeft de overheid de plicht om deze veilige en schone leefomgeving te proberen te bewerkstelligen. Dit recht is niet afgeleid van natiestatelijke beleidsdoelen, maar van grondrechten, waarbij ook komt dat internationale akkoorden en beleidsdoelen die in de jaren 90 gemaakt zijn, geschonden zijn. Hiermee heeft de Nederlandse staat haar eigen democratische plichten niet nageleefd. Aangezien de uitvoerende macht niet aan deze plicht heeft voldaan, is het aan de rechterlijke macht dit te corrigeren. Het is uiteraard aan burgerinitiatieven om de regering hier tot verantwoording te roepen bij een onafhankelijke instantie, te weten de rechterlijke macht. Dit gegeven bewijst de relevantie en het belang van kennis en verantwoordelijkheid ten opzichte van het klimaat natuurlijk al, maar nog sprekender is het recente voorbeeld van de ‘klimaatpijbelars’. Waar de leden van kabinet, de mensen die verkozen zijn verantwoordelijkheid te dragen, de wettelijke verplichting tot het zich houden aan klimaatdoelen niet naleven, zijn het de scholieren die (nog) niet die verantwoordelijkheid dragen, die hen daar op wijzen.⁷²⁰ Wanneer scholieren dit in Nederland willen gaan doen, stelt minister Slob van Onderwijs: “Ho eens even, zei minister Arie Slob (Basis- en Voortgezet Onderwijs) gisteren voor de camera van Nieuwsuur: protesteren voor een schonere wereld is prima, maar ‘de zaterdag lijkt me daar een uitstekende dag voor’. Onderwijs verzuimen om te gaan protesteren - of je het nu doet voor gratis broodjes bal of het beperken van klimaatverandering - kan niet de bedoeling zijn, oordeelde Slob. ‘Je

[public-perspectives-on-climate-change/](#) (Geraadpleegd: 15 augustus 2019); Jonathan Watts, “‘No doubt left’ about scientific consensus on global warming, say experts”, *Guardian* (24 juli 2019), <https://www.theguardian.com/science/2019/jul/24/scientific-consensus-on-humans-causing-global-warming-passes-99> (Geraadpleegd: 15 augustus 2019).

⁷¹⁸ Yvonne Hofs, “Kabinet hard onderuit in race naar Urgenda-doel; het doel kan niet meer worden gehaald”, *de Volkskrant* (23 januari 2019) <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kabinet-hard-onderuit-in-race-naar-urgenda-doel-het-doel-kan-niet-meer-gehaald-worden~bde3acb3/> (Geraadpleegd: 03 februari 2019).

⁷¹⁹ Ibid.

⁷²⁰ Marijke de Vries, “35.000 klimaatpijbelars zetten Belgische politiek onder druk”, *Trouw* (24 januari 2019), <https://www.trouw.nl/home/35-000-klimaatpijbelars-zetten-belgische-politiek-onder-druk~ac6dcd9/> (geraadpleegd: 03 februari 2019).

hoort wel gewoon naar school te gaan.’⁷²¹ Dit is natuurlijk erg vreemd, voor een minister die stelt dat burgerschapsonderwijs erg belangrijk is. De school zou de oefenplaats voor de democratie moeten zijn. Is dit ‘klimaatspijbelen’ niet juist een burgerrecht en bij uitstek een voorbeeld van hoe leerlingen bewust met burgerrechten en verantwoordelijkheden leren omgaan. Het spijbelen zou in strijd zijn met de leerplicht, maar is dit ‘klimaatspijbelen’ niet juist een voorbeeld van de plicht tot leren, te weten verantwoordelijkheden horen bij (mensen)rechten.

Het is overigens niet vanzelfsprekend dat klimaatproblematiek met burgerschap verbonden wordt, er zijn mensen de mening toegedaan dat deze zelfs niets met elkaar te maken hebben, maar dit is een mening die ik niet deel. Alleen al door de opkomst van wat klimaatvluchtelingen worden genoemd, lijkt mij de scheiding tussen klimaatproblematiek en (wereld)burgerschap niet houdbaar. Hierbij komt het gegeven dat als burgerschap verantwoordelijkheid impliceert, wereldburgerschap de verantwoordelijkheid tegenover de wereld, niet slechts tegenover de medemens, impliceert. Ook de al genoemde bijdrage van geografie (het besef van het eindige karakter van de aardbol) bij wereldburgerschap lijkt dit nogmaals te bevestigen. Een klimaatvluchteling zal recht moeten hebben op voorwaarden van algemene gastvrijheid. Hiermee is een sterke scheiding tussen (wereld)burgerschap en klimaatproblematiek in mijn ogen niet houdbaar. Dit wil niet zeggen dat er geen wederhoor mag zijn van mensen die (nog) niet overtuigd zijn van de klimaatcrisis.

Spiritueel wereldburgerschap: Het is belangrijk dat leerlingen weet hebben van de wereldreligies, omdat ze nog steeds een belangrijke rol spelen op globale schaal. Ook moet er aandacht zijn voor het verschil tussen geloof en religie. Hiermee leert de leerling de wereldreligies verkennen en begrijpt welke rol ze globaal gezien spelen. Maar door ook kennis te nemen van wat de religies zelf stellen, kunnen ze onderzoeken in hoeverre religies zelf kosmopolitisch van aard zijn. Leerlingen hebben weliswaar verschillende religieuze en etnische tradities meegekregen, maar hebben vaak minder kennis over de inhoud van de religies. Er zullen dus ook activiteiten moeten komen (denk bijvoorbeeld aan het houden van een festival), waarin vriendschap tussen verschillende religies gevierd wordt, waarmee hun horizon verbreed wordt.

In mijn voorstel kan de typologie van Veugelers vervolgens gebruikt worden om naar de doelstellingen van het leergebied te kijken om zo richting te geven aan hoe docenten dit leergebied moeten invullen.⁷²² Hiermee bedoel ik dat als een leerling het vak⁷²³ (of in ieder geval aan de vereisten van het leergebied voldaan heeft) voor een x-aantal jaar gevolgd heeft, dat het doel zou moeten zijn dat de leerling in principe de zeven voorgestelde educatieve elementen heeft geleerd. Dit vereist ook van de docenten die

⁷²¹ Volkskrant, “Ministers roepen klimaatspijbelaars tot de orde: ‘Je leert meer op school dan op het Malieveld’”, *de Volkskrant* (01 februari) 2019, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/ministers-roepen-klimaatspijbelaars-tot-de-orde-je-leert-meer-op-school-dan-op-het-malieveld-~b0cec5dd/> (Geraadpleegd: 03 februari 2019).

⁷²² Uiteraard wordt met de invulling hier de praktijk van het lesgeven aan leerlingen bedoeld.

⁷²³ Het hoeft overigens niet per se een vak te zijn, hoewel dit wel mijn voorkeur heeft. Wereldburgerschapsonderwijs kan natuurlijk op andere manieren geïmplementeerd worden.

verantwoordelijk zijn voor burgerschapsvorming (en misschien zelfs van alle docenten op een middelbare school) dat ze zelf voldoen aan de genoemde zeven elementen. Om kort in te gaan op wat dit betekent:

1. Docenten hebben kennis van wereldburgerschap (zoals in mijn voorgestelde model aangeven wordt) en kunnen deze kennis ook delen.
2. Docenten hebben een open houding⁷²⁴ naar de wereld en treden met open ogen nieuwe ervaringen tegemoet, en daarmee proberen ze ook deze houding in leerlingen aan te wakkeren.
3. Docenten waarderen diversiteit in opvattingen en culturen, en delen dit met leerlingen.
4. Docenten zijn zelf ook bezig met het vermeerderen van mogelijkheden voor andere mensen (hoewel natuurlijk gezegd kan worden dat docent-zijn dit al impliceert), om zo leerlingen aan te moedigen deel te nemen aan dergelijke activiteiten.
5. Docenten laten zien dat zij verantwoordelijkheid nemen tegenover de wereld als geheel en de mensheid (aangezien mag worden aangenomen, dat docenten al verantwoordelijk zijn, gaat het hier vooral om het tonen ervan), waarmee de leerlingen leren wat het *betekent* om verantwoordelijk te handelen.
6. De docent laat zien dat ook hij de geleerde kennis en attitudes in zijn lokale omgeving toepast⁷²⁵, en daarmee aanmoedigt dat leerlingen dit ook zullen doen.
7. Docenten (en hier ook schoolleiders) zorgen ervoor dat de school een plek is waar gelijke behandeling gerealiseerd wordt, leerlingen dragen hieraan actief bij, waarmee ze leren bij te dragen aan een wereld met gelijkere verhoudingen.

⁷²⁴ Hier zou ik overigens iets aan toevoegen vanuit het standpunt van de educatief kosmopoliet Hansen, namelijk het inzicht dat niet slechts een open houding, maar dat ook loyaliteit belangrijk is. Zoals Hansen stelt: "Being open reflectively to the new and loyal reflectively to the known."

Hansen, *The Teacher and the World*, 11.

⁷²⁵ In die zin dat het duidelijk moet worden dat een wereldburger ook *als* wereldburger in zijn lokaal handelt.

5.7. Conclusie

De huidige mondiale situatie vereist een nieuw concept van burgerschap dat in een bredere context geplaatst moet worden dan alleen het klassieke burgerschap van de natiestaat. Dit nieuwe concept is een moreel type burgerschap, waarbij verplichtingen jegens alle andere wereldburgers aan de orde zijn. Lidmaatschap van een religieuze of etnische groepering kan niet dienen als voldoende basis voor wereldburgerschap, vanwege het principe van neutraliteit. Het zelfstandig denken dient uitgangspunt te zijn. In de wetenschap betekent dit dat men zich baseert op observatie en kritische analyse. Ook van wereldburgers mogen we een dergelijke houding verwachten, gegeven dat ze de toegang hebben tot onderwijs om deze houding aan te leren. Ook neemt de wereldburger de scheiding van moraal en religie als uitgangspunt in die zin dat het moreel aanvaardbare van een bepaalde stelling niet afhankelijk is van de vraag of deze stelling steun vindt in een religie. De idealen van burgerschap en natiestaat staan hier in een harmonieus en niet conflictmatige relatie tot elkaar. De natiestaat dient een religieus-neutrale taal te spreken door middel van een autonome ethiek; alleen dan kan een brede wereldethiek gehanteerd worden. Wereldburgerschap kan alleen gerealiseerd worden als het een centrale plaats krijgt in het onderwijs. Daarom dient burgerschapsonderwijs uitgebreid te worden tot wereldburgerschapsonderwijs waarvoor de mensenrechten de grondslag moeten vormen. Wereldburgerschap dient dan ook in alle vormen van onderwijs onderwezen te worden.

Hiermee is een beeld geschetst van de verhouding van wereldburgerschapsvorming tot het onderwijs. Aangetoond is dat burgerschapsonderwijs óók wereldburgerschapsonderwijs moet worden en dat mensenrechten de grondslag voor dit wereldburgerschapsonderwijs moeten vormen. Het leerproces moet vervolgens beginnen met een helder geformuleerde leertaak, met lestijd, en leerlingen moeten bewust gemaakt worden van het gegeven dat ze deze taak hebben. De ongelijkheid tussen scholen betreffende mogelijkheden die aangeboden worden en de hoeveelheid leerlingen die mee kunnen doen moet ook aangepakt worden. Veelal komt dergelijke ongelijkheid voort uit het ontbreken van financiële middelen om burgerschapsonderwijs vorm te geven en door de afwezigheid van coördinatoren. Verder is er een curriculum nodig, waarvan een voorbeeld te vinden is in bijlage 4. Burgerschapsonderwijs en wereldburgerschapsonderwijs moet dus zowel toetsbaar als toepasbaar zijn. Betreffende religieonderwijs moet de scheiding tussen kerk en staat als noodzakelijk worden geacht, maar is het belangrijk dat leerlingen kennis nemen van de wereldreligies, waar overigens wel voorwaarden aan verbonden zijn.